

Семіётыка структуры традыцыйнага жылля беларусаў

А. М. Нароўская

Міфалагічная мадэль прасторы паселішча

Адпаведна міфалагічнай мадэлі любое грамадства імкнецца знаходзіцца на тэрыторыі асвоенай і арганізаванай прасторы. Міфапаэтычны свет заўжды мае межы, якія надаюць яму ўстойлівасць і бяспеку. Чым больш маркіраваных кропак і межаў, тым больш асвоенай і структураванай з'яўляецца «свая» прастора. Прастору, у якой жыве чалавек, умоўна можна падзяліць на некалькі ўзроўняў: жыллё, панадворак, які належаў сям'і, і вёска – асвоеная тэрыторыя калектыву.

Тэрыторыя вёскі, на якой пражывала абшчына, звычайна мела свае межы – умоўныя альбо маркіраваныя (прыдарожнымі крыжамі, камянямі альбо агароджаю). Гэта была прастора, якая ўспрымалася як родная, «свая». Людзі добра ведалі межы сваёй тэрыторыі; за яе межамі пачыналіся ўжо чужыя надзелы. На думку Т. В. Цывян, «...неабмежаванасць знешняга свету звязана з недакладнасцю, хаосам і небяспечна для чалавека; ён знаходзіць сабе абарону на невялікай, абмежаванай і таму кантралюемай прасторы хаты ...»¹, а таксама вёскі, паселішча. Падобнае ўспрыманне вясковага асяроддзя як лакальнага, «свайго» адбілася ў лексіцы беларускага народа. Семантычнае поле можна бачыць у такіх

паняццях, як Радзіма, бацькаўшчына, «котлішча», «свая хата» і г. д.

Катэгорыі прасторы «свой – чужы» шырока выкарыстоўваюцца ў прыказках: «Добра на Доне, ды лепей у сваім доме»²; «Чужая старана – цёмны лес»; «На чужой старонцы і на печы холадна»; «Чужая старонка – мачаха»; «Чужая хатка такая, як свякроўка ліхая»³. Блізкае і далёкае абазначае сваё, якое побач, і таму роднае, а аддаленае – чужое. Катэгорыя блізкага рэалізуецца ў паняццях роднай хаты і нават частках яе інтэр'ера (печ, «свой агонь» і да т. п.), падворка, вёскі, краю: «У сваёй хаце і качарга – помач»; «Свая стрэха – свая ўцеха»; «У сваёй хаце ўсе дзіркі вядомыя»; «І верабей на сваім падворку спраўны»⁴. Такім чынам, акрэсліваючы прастору чалавека, прыказкі вызначаюць і месца для прадметнага раду, які яго акружае.

Кожная вёска мела пачатак і канец, якія ў большасці выпадкаў маркіраваліся сакральнымі прадметамі – крыжамі з аброчнымі ручнікамі, камянямі, брамамі. Найбольш зручным матэрыялам для «маркіроўкі» прасторы былі камяні. Асабліва гэта датычыць межавых сітуацый: «сваё – чужое», «апрацаванае – неапрацаванае». Раскіданыя паўсюль

¹ Гл.: Рапановіч Я. Н. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі. 2-е выд., дап. і перапрац. Мінск, 1974.

² Лепешаў І. Я., Якалцэвіч М. А. Тлумачальны слоўнік прыказак. Гродна, 2011. С. 545.

³ Гл.: Рапановіч Я. Н. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі; Малы расейска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / укл. З. Санько. Мінск, 1991.

¹ Цивьян Т. В. Дом в фольклорной модели мира (на материале балканских загадок) // Труды по знаковым системам. 1978. Т. 10. С. 72.

Вёска канца XIX – пачатку XX ст. Цэнтральная Беларусь. Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктуры і побыту. Фота 1993 г.

Камень з крыжом і надпісамі XII ст. («С ХС», «Ника», «Воротишин хрсть»). Камена, Вілейскі раён Мінскай вобласці

Камень-следавік. Бабры, Лідскі раён Гродзенскай вобласці

камяні шкодзілі сельскагаспадарчай дзейнасці, і іх прыбіралі з палёў. Так з'явіліся дзве штучныя прасторавыя формы размяшчэння камянёў – рады ўздоўж палявой мяжы і кучы на межах ці пасярэдзіне апрацаванай зямлі. Да традыцыйных прасторавых каменных сімвалаў беларусаў адносіцца таксама камень каля дарогі. Камянямі таксама адзначалі месцы раздарожжаў, паваротаў. Сфарміраваўся прасторавы візуальны вобраз «камень – мяжа», і камень, па сутнасці, стаў універсальным межавым сімвалам-знакам¹.

Другі аб'ект, які выкарыстоўваўся ў якасці маркера тэрыторыі, – крыжы з рознага матэрыялу. Яны звычайна стаялі пры ўездзе і выездзе з вёскі, а часам у цэнтры паселішча. Так, у в. Вугляны Камянецкага раёна Брэсцкай вобласці пасярод вёскі стаяць восем драўляных крыжоў, рознай вышыні і таўшчыні. Самы першы крыж тут з'явіўся больш за сто гадоў таму. Па звестках жыхароў, крыж быў пастаўлены як сродак ад хваробы. Падобныя крыжы стаяць у в. Хведзевічы Смагонскага раёна Гродзенскай вобласці, в. Хаціслаў Маларыцкага раёна Брэсцкай вобласці і інш.

На тэрыторыі Беларусі ёсць шмат каменных крыжоў (Шылавічы Слонімскага раёна Гродзенскай вобласці, Палачаны і Раёўшчына Маладзечанскага раёна, Даўгінава Вілейскага раёна, Крывічы Мядзельскага раёна Мінскай вобласці і інш.). Прыдарожныя каменныя крыжы, як і драўляныя, ставілі каля дарог, часцей на перакрываваннях, межах зямель, закладцы гарадоў і храмаў, на могілках, ускрайках вёскі, каб абараніць іх ад эпідэміі і заваёўнікаў.

Своеасабліваю ахоўную мяжу ўстанаўлівалі розныя агароджы двароў і жылых пабудов. Так, на Палессі і ў паўднёвых раёнах Панямоння агароджы вуліц і двароў рабілі з тоўстых жэрдак і дошак, частакол з плах быў распаўсюджаны ў паўднёваўсходняй частцы Цэнтральнай Беларусі². Рэгіянальныя асаблівасці ўяўляюць бявенчатыя замёты Падняпроўя і Паазер'я, каменныя агароджы Панямоння³. Такія агароджы аддзялялі свет людзей ад свету прыроды, культурнае ад дзікага. Такія месцы

¹ Сардараў А. С. Камень у прасторавым асяроддзі // Архитектура и строительство. 2010. № 7. С. 48–51.

² Локотко А. И. Зодчество // Нарысы гісторыі культуры Беларусі. У 4 т. Т. 3: Культура сяла XIV – пачатку XX ст. Кн. 1. Матэрыяльная культура / А. І. Локотка [і інш.], Мінск, 2015. С. 69.

³ Трацевский В. В. История архитектуры народного жилища Белоруссии. Минск, 1989. С. 106–112.

Крыжы. Вугляны, Камянецкі раён Брэсцкай вобласці

Каменны крыж. Шылавічы, Слоні́мскі раён Гродзенскай вобласці

патрабавалі адпаведных паводзін і адносін да сябе, паколькі яны знаходзіліся на перыферыі асвоенай чалавекам прасторы. Агароджа, з аднаго боку, маркіравала «сваю» прастору, а з другога – была максімальна набліжана да «чужой».

Такім чынам, уся прастора падзялялася на асвоеную і неасвоеную. Па У. М. Тапарову, «адзяленне асвоенай прасторы ад іншай прасторы, гэта найважнейшая ўласцівасць прасторы, і ў шэрагу выпадкаў сама прастора пазначаецца згодна гэтаму прынцыпу. Пар. стар.-інд. *gajas* «прастора» з індаеўрапейскага **reg-*-, «правадзіць лінію», «рэзаць», «акрэсліваць»¹.

Своеасаблівую мяжу калектыў вёскі імкнуўся ўсталяваць у выпадку эпідэміі, войнаў. Пры дапамозе адпаведных рытуалаў чалавек імкнуўся зрабіць бяспечнай зону пражывання. Апатрапейную накіраванасць мелі такія формы калектыўнай абраднасці, як абворванне вёскі, хрэсны ход, тканне аброчнага ручніка і г. д. Да апатрапейных дзеянняў адносілася абвядзенне магічнага круга вакол двара ў час падрыхтоўкі да вясенняга севу. Апатрапеем лічыліся хлеб, вада, агонь, раса, зямля, валасы, зерне, пахучыя расліны (цыбуля, часнок, мята, палын і інш.)².

Абворванне вёскі, звязанае з эпідэміямі і хваробамі, адносіцца да аказіянальных рытуалаў. Як адзначае А. К. Байбурын, прычына правядзення гэтых рытуалаў звязана з тым, што «чужыя» сілы парушылі мяжу. І рытуал быў накіраваны на тое, каб выкрыць увасабленне «чужога», якое прынесла няшчасце, і адправіць яго назад. Абворванне вёскі здзяйснялася ў крытычныя моманты – апоўначы, на стыку старога і новага дня. У рытуале прымалі ўдзел цнатлівыя дзяўчаты і старыя жанчыны. У дадзеным выпадку

Брама. Пакалюбічы, Гомельскі раён Гомельскай вобласці. Фота А. Нікіціна

¹ Топоров В. Н. Пространство // Мифы народов мира: энцикл. М., 1980. Т. 2. С. 341–342.

² Этнаграфія Беларусі: энцикл. Мінск, 1989. С. 33–34.

Жэрдкавы плот. Заброддзе, Стаўбцоўскі раён Мінскай вобласці. Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктуры і побыту. 2016 г. Фота аўтара

Плецены плот. Цэнтральная Беларусь. Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктуры і побыту

Агароджа хаты. Неглюбка, Веткаўскі раён Гомельскай вобласці. 2012 г. Фота А. Нікіціна

Каменная агароджа. Чапліцы, Лідскі раён Гродзенскай вобласці

дасягалася чысціня правядзення рытуалу і ў той жа час мадэліраваліся два светлы – стары і новы¹.

Абворванне адбывалася альбо ў поўнай цішыні, альбо з шумам, лаянкай, каб прагнаць смерць. Абрад абворвання па сутнасці з'яўляецца аднаўленнем дзеяння, якое адбывалася пры заснаванні паселішча, калі плугам абводзілі раллю, тым самым выдзяляючы «сваю» прастору для пражывання на ёй².

Ю. Ф. Крачкоўскі зарэгістраваў на тэрыторыі Беларусі (Кобрынскі павет Гродзенскай губерні) даволі рэдкі культ блізнятў у рытуале абворвання: «калі

што-небудзь, хаця б маленькая палачка сахі, будзе завоўстрана не блізнюком, уся справа, можна лічыць, загіне»³. Тым самым абворванне ў крытычных сітуацыях адпраўляла пры дапамозе рытуалу да «пачатку», калі былі акрэслены межы «сваёй» тэрыторыі. У агульных рысах гэтая схема супадае са схемай тварэння Сусвету. У дадзеным выпадку гэтая лакальная варыянт міфа аб стварэнні Сусвету і заснаванні гарадоў⁴.

Другім варыянтам рытуальнага аднаўлення «свайго» з'яўляецца стварэнне звычайных рэчаў –

¹ Байбурын А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. СПб., 1993. С. 148–149.

² Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. Киев, 1890. С. 85–87.

³ Крачковский Ю. Быт западнорусского селянина // ЧОИДР. 1873. Кн. 4. С. 195–196.

⁴ Байбурын А. К. Ритуал в традиционной культуре. С. 149.

палатна, ручнікоў¹. Аброчныя тканіны звычайна выраблялі за адну ноч, калектыўна: «За адну ноч трэба было напасці, асноваці і выткаць, штоб рушнік вышаў, і да ўсходу сонца ходят наўкол сяла з тым рушніком» (Масюк Я. 1930 г. н., жых. в. Вярхусце, Іванаўскі раён Брэсцкай вобласці). Жанчыны збіраліся ў адным доме, кожная з іх прала па адной нітцы, ткалі сумесна палатно і наносілі арнамент. Аброчныя тканіны ахвяраваліся і завязваліся чалавекам па ўласным аброку і з індывідуальнай просьбай да Бога². Такія аброчныя ручнікі завязваліся на драўляныя крыжы, што стаялі ў вёсках, на ўзбочынах ці скрыжаваннях дарог, на могілках, на прошчы, каля святых крыніц, на «святых дрэвах». Пазней іх пачалі вешаць таксама на абразы ў цэрквах, касцёлах, капліцах.

Такім чынам, звычайная рэч была ідэальна новай, чыстай, якая не паспела «састарыцца» ў працэсе вырабу. Аброчны ручнік становіўся ўвасабленнем ідэі адноўленага жыцця, такога, якое было тады, калі не было хвароб і войнаў. Таму калі адбываецца дэсіміятызацыя света, знікаюць межы паміж «сваім» і «чужым», калектыў і чалавек прымаюць адзінае правільнае рашэнне: ствараюць новую сям'ясферу.

Чужое пачынаецца там, дзе заканчваецца сваё, і гэта мяжа падарожнічае разам з чалавекам, што асабліва выразна праяўляецца ў рытуалах, у якіх рэалізуецца схема пранікнення чалавека ў чужы свет. Напрыклад, пранікненне жаніха ў дом нявесты, чужы для яго свет. Так, складаны рытуал пераходу праз парог удзельнікаў вясельнага абраду зафіксаваны ў Віцебскай губерні М. Я. Нікіфароўскім: жаніх абавязкова павінен быў прыступам узяць спачатку вароты, а потым і дзверы хаты маладой. П. В. Шэйн піша: «У Барысаўскім павеце часам жаніха пускаюць мірам, а часам дружина жаніха выбівае дзверы хаты сілаю»³. У Пінскім павеце Мінскай губерні, па сведчанні А. Быкоўскага, «пры сустрэчы каля парога жаніха будучай цешчай, адзін з хлопцаў з боку маладой страляе ў жаніха халастымі зарадамі з ружжа, а ў другім апісанні адтуль жа апавядаецца, калі жаніха не ўпускаюць ка-

Явар як апатрапей на падлозе хаты. Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктуры і побыту

Ручнікі ў экспазіцыі Аршанскага этнаграфічнага музея «Млын»

Каменны крыж з аброчным ручніком. Палачаны, Маладзечанскі раён Мінскай вобласці

¹ Зеленин Д. К. «Обыденные» полотенца и «обыденные» храмы // Живая старина: журн. 1911. № 2. С. 1–20.

² Фадзеева В. Я. Аброчныя тканіны // Этнаграфія беларусаў: энцыкл. С. 16.

³ Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб., 1902. Т. 3. С. 156.

равайніцы нявесты, то ён разам са сваёю дружкаю ўрываецца ў хату сілаю»¹.

Такім чынам, свая зямля, вёска мела больш-менш выразна пазначаныя межы. Па меры аддалення ад заселенай «сваімі» людзьмі прасторы вёскі чалавек трапляў у «чужы» для яго свет. Даследчыкі правамерна адзначаюць, што для міфалагічнага мыслення характэрны прасторавыя ўяўленні з «унутранага пункту гледжання на прастору»². Для насельніцтва кожнай вёскі менавіта свая тэрыторыя з'яўлялася семантычным цэнтрам, вакол якога будаваўся астатні свет. У адносінах да сваёй зямлі любая суседняя – перыферыя, адпаведным было і стаўленне да суседніх вёсак.

Любая мяжа – гэта месца ўзаемадзеяння «свайго» і «чужога», своеасабліва кантактная зона. Адна з асаблівасцей успрымання памежных аб'ектаў у традыцыйнай карціне свету: менавіта тут, на мяжы двух светаў, канцэнтруюцца хтанічныя сілы.

Асабліва блізка мяжа свайго падступае ў пахавальнай і памінальнай абраднасці. Падчас пахавальных абрадаў чалавек імкнецца вывесці за межы дома «свайго» ўсё, што закранута смерцю. Напрыклад, у Мінскай губерні вылівалі ўсю ваду, што знаходзілася ў жыллі, за яго межы³. На могількі труну неслі са шматлікімі прыпынкамі. Так, першы прыпынак на шляху «свайго» і «чужога» быў каля выхаду з жылля. Я. Ф. Карскі піша, што «звычайна прыпынак адбываецца каля дзвярэй з трохкратным стукам аб парог альбо аб вугал дома»⁴. Па архіўных матэрыялах Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі, прыпынкі былі каля царквы, дарожнага крыжа⁵. У Смаленскай губерні пры прыпынках на парозе, у сенцах, каля брамы, у полі трэслі труну – «вытрасалі душу»⁶. Больш за тое, вынас труны, па звестках М. Я. Нікіфароўскага, «адбываўся не праз браму, а праз плот, ці пралом, ці разабраную сценку, ці нават праз столь»⁷. У этнагра-

фічных апісаннях адзначаецца, што на могількі ішлі кружным шляхам, а вярталіся «напрамкі».

Такім чынам, парог, брама, крыж пры канцы вёскі з'яўляліся мяжой, якая выконвала функцыі яе фільтра, аддзяляла асвоеную прастору ад неасвоенай і перашкаджала пранікненню небяспечных сіл у «акультураную» прастору.

У той жа час у пахавальнай і памінальнай абраднасці адбываецца як бы часовае зняцце мяжы (частаванне «дзядоў» на покуці, пакіданне вады на акне і г. д.). Па матэрыялах А. К. Сержпутоўскага, «як толькі чалавек памрэ, хутчэй на вокны ставяць чаркі, або шклянкі з чыстаю вадою, каб душы было дзе памыцца»⁸. У шэрагу рэгіёнаў ставілі ваду на акно, і яна стаяла на працягу 40 дзён, каб душа ў цяжкі час магла зайсці пакупацца, «каб чалавеку лягчэй было».

Лічылася, што чужы мацней за свайго, і валодае большай магутнасцю, г. зн. ён «чужы» і ў міфалагічным плане. І гэтага чужога імкнуліся зрабіць бяспечным для сваёй тэрыторыі, дома, сям'і. Так, у дзень памінання продкаў гаспадар адчыняў вокны і адтуліну ў столі, праз якія павінны былі прыляцець душы. Пры гэтым гаспадар запрашаў «дзядоў» са словамі: «Святыя дзяды, завём Вас. Святыя дзяды хадзіце да нас. Ёсць тут усё, што Бог даў, што я для Вас ахвяраваў, чым толькі хага багата. Святыя дзяды просім вас, хадзіце, ляціце да нас»⁹. Мяркуючы па даных Ю. Ф. Крачкоўскага, на вясенні Дзяды пасля вячэры гаспадар вымятаў жыллё і выганяў такім чынам душы: «А киш, киш, душечка! Котора старша и больше та дверьми, а котора меньше, окнами» (в. Верхавічы Слонімскага павета Гродзенскай губерні)¹⁰.

Такім чынам, традыцыйная культура беларусаў выключала магчымасць бясконцай асвоенай прасторы, рэальны свет быў звужаны да памераў тэрыторыі вёскі і меў пэўныя межы. Тут, унутры замкнёнай прасторы чалавек адчуваў сябе ў бяспецы. У любым міфалагічна арыентаваным грамадстве кожная маленькая тэрыторыя – вёска – з'яўляецца для яе жыхароў семантычным цэнтрам свету; для міфалагічнай свядомасці гэтая асвоеная прастора акружана іншым «чужым» светам. У самай вёсцы, паселішчы знаходзілася асвоеная і вывераная прастора жылля.

¹ Быковский А. Свадебные обряды и песни в Пинском уезде Минской губернии // Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства. СПб, 1868. С. 7.

² Стеблин-Каменский. Миф. Л., 1976. С. 42.

³ Пинчук: песни, загадки... собранные в Пинском уезде Минской губернии Д. К. Булгаковским // Этногр. сб. ИРГО. СПб., 1890. С. 190.

⁴ Карский Е. Ф. Белорусы: Очерки словесности белорусского племени. Варшава, 1916. Т. 3. С. 304.

⁵ АИМЭФ. Ф. 7. Воп. 1. Спр. 894. С. 290.

⁶ Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник. СПб., 1895. С. 307.

⁷ Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах Витебской Белоруссии. Витебск, 1897. С. 286; Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 3. С. 304.

⁸ Сержпутоўскі А. К. Прымкі і забавы беларусаў-палешукоў. Мінск, 1998. С. 208.

⁹ Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка... Т. 1, ч. 2. С. 596.

¹⁰ Крачковский Ю. Ф. Быт западнорусского селянина. С. 122.

Жыллё як мадэль Сусвету

Жыллё з'яўляецца адным з архетыпічных вобразаў у свядомасці чалавека. Гэта адзін з найбольш знакавых і сімвалічна складаных элементаў культуры, які мае глыбокі міфалагічны сэнс і ўяўляе сабой сістэму каштоўнасцей найвышэйшага парадку¹. Жыллё – гэта культурны феномен, які дае нам ідэальныя ўяўленні аб Сусвеце і найбольш значных цыклах жыцця чалавека. У сваёй манаграфіі А. К. Байбурын трактуе вобраз дома як эталон («першадом»), інварыянтную ўніверсальную схему жылля, найбольш аўтэнтычна адлюстраваную ў будаўнічай абраднасці. На думку даследчыка, жыллё і абрад з'яўляюцца канкрэтнымі рэалізацыямі карціны Свету, але змест увасабляецца ў жыллі іншымі сродкамі ў параўнанні з абрадам².

На працягу стагоддзяў чалавек будаваў Храм, горад, жыллё і выкарыстоўваў глыбока засвоенныя традыцыі і навыкі. Са старажытных часоў чалавек інтуітыўна дапускаў існаванне іншага нябачнага свету, які знаходзіўся за межамі штодзённага жыцця і дапамагаў пераадолець цяжкасці. Асноўнымі сродкамі выказвання і перадачы ўяўленняў аб гэтым нябачным свеце з'яўляюцца рэлігія, філасофія і мастацтва. Падобна ім абапіраецца на міфы і архітэктура³, адлюстроўваючы прысутнасць рэальнасці больш глыбіннай, чым бачны свет, у якім яна існуе.

У мадэлі Сусвету дом уяўляе адну з асновавочых семантэм. З аднаго боку, дом належыць чалавеку і адлюстроўвае яго матэрыяльны аспект. З другога боку, дом – гэта знак. Ю. М. Лотман у сувязі з гэтым пісаў: «Неабходна памятаць, што помнікі матэрыяльнай культуры, прылады вытворчасці... у грамадстве маюць дваякую ролю: з аднаго боку яны служаць практычным мэтам, з другога – канцэнтруюць у сабе вопыт папярэдняй працоўнай дзейнасці, выступаюць як сродкі захавання і перадачы інфармацыі»⁴. Такім чынам, любая штучна створаная рэч (аб'ект) валодае як практычнымі, так і сімвалічнымі якасцямі.

Дом звязвае чалавека з космасам, з'яўляючыся ў пэўным сэнсе рэплікай, паменшанай да памераў

чалавека⁵. Разглядаючы значэнне дома і яго месца ў мадэлі Сусвету, варта ўлічваць фундаментальнае палажэнне традыцыйнай ментальнасці. Апазіцыя Космас/дом (макракосмас/мікракосмас) адпавядае ў мадэлі свету прасторавым апазіцыям (вонкавы/ўнутраны, неабмежаваны/абмежаваны, адкрыты/закрыты). Знешні мір уяўляецца пры гэтым велізарным, адкрытым і бязмежным. Унутраная прастора дома, якая належыць чалавеку, – меншая за знешні свет і яе прастора «абмежавана і ў той жа час аддзяляе» чалавека ад знешняга свету⁶.

Пры вывучэнні жылля як феномена культуры актуальнасць набываюць пытанні, звязаныя з рэканструкцыямі традыцыйнай карціны Сусвету і яе асобных фрагментаў. Даследаванні, праведзеныя навукоўцамі ў гэтай галіне на матэрыялах розных культур, дазволілі выдзеліць універсальныя катэгорыі для любой карціны Сусвету⁷. У першую чаргу – гэта прастора і час. На думку А. Я. Гурэвіча, «названыя катэгорыі ўтвараюць «асноўны семантычны інвентар» культуры... Абавязковасць гэтых катэгорый для ўсіх членаў грамадства трэба разумець, не ў сэнсе, што грамадства свядома навязвае іх людзям, прыпісваючы ім ўспрымаць свет і думаць менавіта такім чынам: гаворка ідзе пра несвядомае навязванне грамадствам і гэтак жа падсвядомае ўспрыманне «ўбірання гэтых катэгорый і ўяўленняў членамі грамадства»⁸.

У сучаснай гуманітарнай навуцы шырока выкарыстоўваецца культурна-філасофская катэгорыя «культурная прастора». Паводле вызначэння В. Л. Кургузава, гэта «тэрытарыяльна, гістарычна і дэмаграфічна абумоўлены кангламерат рэчаў, прадметаў, ідэй, каштоўнасцей, уяўленняў, традыцый, этнічных нормаў, эстэтычных... поглядаў у пэўнай культурнай сітуацыі, які выяўляецца ў межах канкрэтнага арэала і часу». Асноўнымі функцыямі культурнай прасторы з'яўляюцца: асваенне, прысваенне, структуіраванне, арыентаванне. Культурная прастора мае наступныя дуальныя характарыстыкі (пары: адкрытасць – замкнёнасць, аб'яднанне – раз'яднанне, статычнасць – дынамічнасць, пашырэнне – сцісканне).

Даследуючы прасторавыя катэгорыі, Ю. М. Лотман выявіў іх універсальнасць: «Усякая культу-

¹ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981. С. 42–52; Яго ж. Язычество Древней Руси. М., 1988. С. 460–517.

² Байбурын А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Л., 1983. С. 14.

³ Вистара. Архитектура Индии. Бомбей, 1986. С. 6–125.

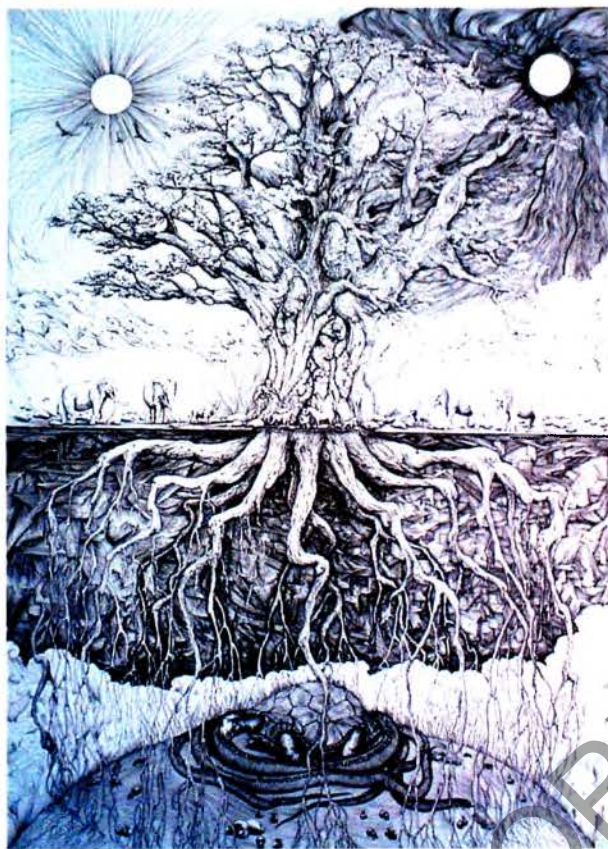
⁴ Лотман Ю. Избранные статьи в трех томах. Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры. Таллин, 1992. С. 11.

⁵ Цивьян Т. В. Дом в фольклорной модели мира. С. 65.

⁶ Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. М., 1965. С. 7.

⁷ Тамсама.

⁸ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1972. С. 16.

Сусветнае дрэва славян. Малюнак К. Часоўскіх, 2010 г.

ра пачынаецца з раздзялення свету на ўнутраную («сваё») прастору і вонкавую («іх»). Як гэта бінарнае дзяленне інтэрпрэтуецца, залежыць ад тыпалогіі культуры. Але такое раздзяленне належыць да ўніверсальных. Прычым, як адзначае даследчык, калі вобразы замкнёнай прасторы – дом, горад, радзіма – традыцыйна надзяляюцца станоўчымі характарыстыкамі «родны», «цёплы», «бяспечны», то ім супрацьпастаўляецца вонкавая адкрытая прастора з яе прыкметамі «чужы», «варожы» і «халодны». Пры гэтым «унутраная прастора адлюстроўвае Сусвет, з другога боку якога знаходзіцца хаос...»¹.

У тыпалогіі абрадавых структур жылля важным з'яўляецца вывучэнне прасторавага аспекта «сваё – чужое». У сваім даследаванні, прысвечаным вывучэнню прасторы, Д. А. Шчукіна адзначае, што

асноўнай характарыстыкай «архаічнай канцэпцыі прасторы» з'яўляецца асэнсаванне прасторы «як тэрыторыі пражывання, якая адмежавана ад вонкавай прасторы, ад астатняга свету». Свет пачынае дзяліцца на «сваю» прастору і «чужую». Асвоеная «свая» тэрыторыя характарызуецца неаднароднасцю: у ёй выдзяляецца сакральная прастора (цэнтр) і перыферычная прастора. Сакралізаваны цэнтр вылучаўся, і на аснове гэтага фарміравалася абстрактнае ўяўленне аб Сусветнай восі, Сусветным дрэве. Прасторавыя ўяўленні замацоўваліся ў міфалогіі, мастацтве. У выніку ў міфах прасторавага мадэля дакладна структуравана на аснове сістэмы «бінарных апазіцый, архетыпічных кодаў: свой – чужы, верх – ніз, жыццё – смерць, космас – хаос»². На думку Е. М. Меляцінскага, «асноўным архетыпічным матывам, з якога фарміруецца ўсё ў Сусвеце, з'яўляецца супрацьстаянне космасу і хаосу»³. Аналіз міфапаэтычных тэкстаў паказаў, што арганізаваная ўнутраная прастора жылля будзецца па падобнасці Сусвету і ў той жа час супрацьстаяць яму.

Аналіз матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў паказаў, што прыярытэты сімвалічнай арганізацыі мікракосму ў вертыкальным і гарызантальным плане адлюстроўваюць уяўленне чалавека традыцыйнай культуры аб будове Сусвету, увасобленым у вобразе Сусветнага дрэва. Чужы свет мог пачынацца адразу за парогам жылля ці нават унутры дома (падпечка, запечка). Асабліва блізка мяжа свайго і чужога праглядаецца ў пахавальнай абраднасці, калі можна казаць аб часовым знікненні мяжы. Напрыклад, закліканне «дзядоў» на вячэру⁴, пакіданне вады на акне для нябожчыкаў і інш.

Прасторавыя архетыпы, па вызначэнні А. А. Карабейнікава, – гэта агульначалавечыя прасторавыя вобразы, якія падсвядома перадаюцца з пакалення ў пакаленне... ад міфічных вытокаў да сучаснага часу⁵. З пункта гледжання прасторавых структур, якія выкарыстоўваюцца ў рытуалах, можна ўмоўна выдзеліць два асноўныя тыпы рытуалу. У адным з іх дзеянні адбываюцца пераважна ў вертыкальнай плоскасці, у другім – у гарызантальнай.

² Шукина Д. А. Пространство в художественном тексте и пространство художественного текста. СПб., 2003. С. 13–14.

³ Мелетинский Е. М. Космос // Мифология: большой энцикл. слов. М., 1998. С. 296.

⁴ Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка... Т. 1, ч. 2. С. 596.

⁵ Коробейникова А. А., Пыхтина Ю. Г. О пространственных архетипах в литературе // Вестн. Оренбург. гос. ун-та. 2010. № 11. С. 45.

¹ Лотман Ю. М. О поэтах и поэзии: анализ поэтического текста. СПб., 1996. С. 189.

Вертыкальны план мае значэнне для тых абрадаў, якія непасрэдна распрацоўваюць тэму стварэння свету ці асобных яго фрагментаў. Да іх ліку адносіцца рытуал будаўніцтва, для якога асаблівае значэнне мае ідэя цэнтра, уменне вызначыць тую адзіную кропку ў часе і прасторы, праз якую праходзіць цэнтр светабудовы. Пры гэтым «сваё» канцэнтруецца вакол гэтай кропкі, а «чужое» – на небе ці пад зямлёй. Для аказіянальных абрадаў характэрна падвоенасць дзеянняў, арыентаваных як на падзяленне, абмежаванне, так і на аб'яднанне.

Тэма размяжавання «свайго» і «чужога» знаходзіць сваё адлюстраванне ў такіх дзеяннях, як абыход сваёй тэрыторыі (жылля, панадворка, вёскі). Тэма з'яднання, напрыклад, з'яднання зямлі і неба, прадстаўлена ў інтэр'еры жылля, пры дапамозе сімвалічнага дрэва – пячюга слупа¹. Але і тут можа быць іншая трактоўка: пры дапамозе гэтых аб'ектаў адбываецца падзяленне зямлі і неба, паколькі вертыкалі могуць выступаць распоркамі.

З тэмай з'яднання звязаны матыў збірання. Укрытычны час соцыум павінен быць сабраны. Любы рытуал, звязаны з тэмай будаўніцтва жылля, правядзеннем абрадаў каляндарнага і сямейнага цыклаў, пачынаецца са збору ўдзельнікаў. Напрыклад, пачатак будаўніцтва жылля, абрад «Жаніцьба коміна», «печабіцце», выпяканне каравая, адведкі і г. д. У гэты момант усе рэчы павінны знаходзіцца ў доме на сваіх месцах. Паўсюдна на Беларусі бытавала павер'е, што гаспадар які падчас святак дае агонь, будзе мець страты ў гаспадарцы. З гэтай прычыны «парадзіха на працягу дзевяці тыдняў не пазычала агню з хаты»².

Абрады жыццёвага цыкла, дзеянні якіх разгортваюцца пераважна ў гарызантальным плане, маюць ярка выражаны сюжэтны характар. Напрыклад, нявеста перасякае мяжу жылля жаніха – чужога для яе – і асвойвае яго прастору пры дапамозе розных дзеянняў. Тактыка перасялення ў новы дом некалькі іншая. Падчас правядзення абрадаў адбываюцца змены ў форме арганізацыі калектыва, прасторавым вобліку міру, а таксама ўзроўні сям'ятычнасці. Пры правядзенні рытуалу, як правіла, рэзка павялічваецца колькасць выкарыстоўваемых знакавых сістэм. Чала-

век і ўсё навакол (жыллё, хатняе начынне, элементы ландшафту) набываюць статус знакавых аб'ектаў.

Тварэнне Сусвету і Дома разгорнута таксама і ў часе: спачатку ствараецца Сусвет, а потым на яго ўзор будуецца дом. Такім чынам, мікракосмас – рэпліка макракосмаса, і структура дома паўтарае структуру знешняга свету (столь – неба, падлога – зямля), а не наадварот. З гэтага вынікае, што дом, які ўзнікае пасля стварэння свету, збудаваны чалавекам, супрацьпастаўлены космасу і адначасова бярэ яго за ўзор пры будаўніцтве жылля.

У навуковай літаратуры падрабязна разглядаюцца прасторавыя мадэлі, схемы жылля, якія былі характэрны і для беларусаў. Чатыры бакі дома звернуты да чатырох бакоў свету, а тры ўзроўні па вертыкалі адпавядаюць тром узроўням Сусвету: ніжні (пераважна нячысты) – склеп, падполле, сярэдні – жылыя памяшканні, верхні (скіраваны ў неба) – гарышча, дах. У структуры жылля верхняя частка жылля – дах – аддзяляе «сваю», асвоеную ўнутраную прастору ад «чужой», прыроднай, вонкавай. У сімвалічным плане ён падзяляе прастору на верх (неба) і ніз (свет людзей). Дом супрацьпастаўлены навакольнаму свету як прастора закрытая – адкрытая, ўнутраная – вонкавай. Жыллё – гэта закрытая прастора, дзе культура, створаная людзьмі, асэнсоўваецца як «другая прырода». Калі экстэр'ер жылля звернуты да знешняга свету, то інтэр'ер – да сям'і, рода, асобнага чалавека. Акрамя сімвалічных значэнняў традыцыйнае жыллё выконвала і функцыі практычныя: абарона ад неспрыяльных прыродна-кліматчных умоў, месца пражывання. У ім праходзіў працэс сацыялізацыі, ўзаемадзеяння пакаленняў традыцыйнай сям'і. Сутнасць жылля прадстаўлена ў сістэме знешне-ўнутраных межаў, якія арганізуюць і рэгламентуюць адносіны ўнутры сям'і, а таксама найважнейшыя жыццёвыя і каляндарныя цыклы, сувязь з навакольным светам.

Такім чынам, узвядзенне жылля звязана з рытуальнымі формамі асваення («ачалавечвання») прасторы-часу. У цэнтры культурнай прасторы заўсёды знаходзіцца чалавек, ад мэтанакіраванай дзейнасці якога залежыць не толькі сучасны стан, але і будучыня культуры. Культурная прастора звязана з уяўленнямі аб асвоеным і неасвоеным чалавекам свеце. Як адзначае А. К. Байбурын «Жыллё – гэта квінтэсэнцыя асвоенага чалавекам свету»³.

¹ Нароўская А. М. Інтэр'ер традыцыйнага народнага жылля // Нарысы гісторыі культуры Беларусі. Т. 3, кн. 1. С. 172.

² З асабістага архіва аўтара: матэрыялы экспедыцыі Беларускага дзяржаўнага музея народнай архітэктуры і побыту (БДМНАП) у паўночныя раёны Мінскай вобласці ў 1987 г.

³ Байбурын А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. 2-е изд. М., 2005. С. 9.

Жыллё служыла для чалавека ўніверсальнай кропкай адліку ў прасторы. Адсюль ён адпраўляўся ў вонкавы свет і сюды ж вяртаўся, як у прытулак. Тут пачыналася і тут заканчвалася правядзенне любога рытуала. І ў гэтым сэнсе кожны канкрэтны чалавек разглядаў свой дом як цэнтр Сусвету. Адлік прасторавага вымярэння пачынаўся з цэнтральнай кропкі, дзе знаходзіўся дом, «свой агонь», покуць.

Семантыка ўнутранай прасторы жылля

У міфапаэтычнай мадэлі Сусвету розныя міры (нябесны – зямны, зямны – тагасветны і іншыя) супрацьпастаўляюцца пры дапамозе мовы сімвалаў. Зусім іншае ў мікрасвеце – з'яўляюцца семіятычныя апазіцыі адносна чалавека як галоўнага арыенціру: па прыналежнасці да полу – «мужчынскі – жаночы», ўзросце – «старэйшы – малодшы», баках – «правы – левы», ўзроўнях – «знешні – унутраны» і іншых характарыстыках¹.

Цікавым з'яўляецца аспект даследавання семантыкі ўнутранай прасторы жылля. Адносна чалавека, які знаходзіцца ў жыллі і звернуты тварам да дзвярэй, ўнутраная прастора падзялялася на правы (мужчынскі) і левы (жаночы) бок. У адрозненне ад гарызантальнага дзялення жыллой прасторы на мужчынскі і жаночы бок, яго вертыкальнае дзяленне вызначаецца па ступені пачэснасці: ад найбольш ганаровага месца да менш пачэснага згодна ўзроставаму прынцыпу. Яе каштоўнасць узрасла ў кірунку да самага сакральнага месца – пад абразамі. Сядзець «на куце» лічылася пачэсным у беларусаў, тут звычайна сядзеў гаспадар альбо званыя госці, напрыклад, кумы падчас радзін (Мсціслаўскі павет Магілёўскай губерні)². Па баках ад гаспадара садзіліся старэйшыя мужчыны, за імі – малодшыя, а на самым канцы стала – жанчыны. Тыя, каму не хапала месца за сталом, елі на лаўцы ці каля печы. Па этнаграфічных матэрыялах І. А. Сербавы, бацька сядзеў у цэнтры, каля яго браты або старэйшыя сыны, жанчыны садзіліся дзе-небудзь з краю «на ўслонцах, але часта, калі не хапала за сталом месца, елі стоячы»³. Калі ў сям'і не было бацькі, то яго месца займаў старэйшы жанаты сын, калі ён быў яшчэ не жана-

ты, то маці. Жанчыны, як правіла, сталага ўзросту маглі займаць пачэсныя месцы за сталом і падчас пэўных абрадаў: кума на хрэсьбінах, хросная маці аднаго з маладых на вяселлі. Рассаджанне за сталом у шматлікіх культурах звязана з падзяленнем унутранай прасторы жылля на часткі, надзеленыя розным сімвалічным значэннем: больш пачэсную і менш пачэсную, мужчынскую і жаночую, правую і левую. Пры гэтым найбольш прэстыжным у многіх народаў лічылася месца насупраць уваходу.

Такім чынам, згодна з семантычнай апазіцыяй жыллой прасторы – «правы – левы», «вышэй – ніжэй», «старэйшы – малодшы» – вызначаліся этыкетныя прадпісанні ў сям'і, калектыве. Вывучэнне семантыкі прасторы жылля дазваляе выявіць «мову» сімвалаў у беларускім этыкете, згодна з якім станоўчым сэнсам надзяляецца шэраг прыкмет «правы – старэйшы – высокі – унутраны», наадварот, негатыўнае значэнне звязваецца процілеглымі пазіцыямі «левы – малодшы – нізкі – знешні». Ад правільнага выканання этыкетных прадпісанняў залежаў дабрабыт сям'і. Семіятычная роля покуці падкрэслівалася і тым, што там захоўваліся найбольш значныя культурныя сімвалы: абразы, Біблія, малітоўныя кнігі, крыж, асвячоная вярба, свечкі. Высокі знакавы статус абразоў патрабаваў і адпаведных паводзін чалавека з імі. Іх нельга было прадаваць, паліць ці знішчаць, іх можна было толькі закопваць ці пускаць па вадзе. Сярод прадметаў, якія размяшчалі ў бажніцы, асаблівае значэнне надавалася свечкам, сярод якіх былі вячальныя, велікодныя, чацвярговыя. Усе яны выкарыстоўваліся падчас хваробы, родаў, навальніцы, пажару. У апошнім выпадку асаблівай сілай надзялялася чацвярговая свяча.

За абразамі знаходзіліся і галінкі вярбы, якія асвячаліся ў Вербную нядзелю. Дзякуючы высокаму семіятычнаму статусу падчас свят, вярба сакралізавалася і выкарыстоўвалася супраць хваробы і навальніцы. Так, у в. Дубровіца Хойніцкага раёна Гомельскай вобласці «як грыміць ставяць у хаце на куце вярбу, а як моцна грыміць у вакно затыкаюць». А ў Мазырскім раёне «як ідзе град, дык паляць свечану вярбу, каб дым шоў у комін»⁴. Унутраная прастора жылля мела і іншыя знакі-сімвалы⁵, якія выступалі ў ролі абярэгаў, што ператварала жыллё ў сакральна

¹ Байбурын А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. С. 9.

Шейн П. Материалы для изучения быта и языка... Т. 3. С. 535.

Сербов И. А. Белорусы-сакуны. Пг., 1915. С. 12.

⁴ Нароўская А. М. Жыллё ў звычаях і абрадах беларусаў (канец XIX – пачатак XX стст.). Мінск, 2008. С. 12.

⁵ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. С. 494–496.

Покуць. Хата з в. Бракава Слабада Чавускага раёна Магілёўскай вобласці. Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктуры і побыту

Покуць. Хата з в. Ісерна Слуцкага раёна Мінскай вобласці. Пачатак XX ст. Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктуры і побыту

асвоеную прастору. Ідэю супрацьпастаўлення прасторы жылля знешняму свету ўвасабляў «свой агонь» як сімвал культурнага свету, ад якога залежаў дабрабыт сям'і. Варта было прытрымлівацца наступных забарон. У агонь нельга ліць ваду, кідаць смецце, пляваць, дакранацца да агню нажом, пераступаць праз яго. Парушэнне іх магло прывесці да падзяжу жывёлы, хваробы і інш. У этнаграфічных крыніцах даюцца апісанні аб пакараннях за неналежныя адносіны да агню. Такія дзіцячыя хваробы, як «прысік» – прышчы на целе і «вогнік» – плямы на твары ўзнікалі ў дзяцей, па меркаванні беларусаў, як пакаранне за непавагу да агню. Прычынай крыку лічылі «начніц» – маленькіх злых духаў. У гэтых выпадках дзіця клалі ў прыпол спадніцы і раскачвалі перад спецыяльна запаленым агнём печкі, пры гэтым казалі замову¹.

Такім чынам, агонь выкарыстоўвалі пры лячэнні ад самых розных захворванняў, дзякуючы распаўсюджаным уяўленням аб ачышчальных якасцях агню. З печку і агнём суадносіліся і павер'і, звя-

заныя са свойскай жывёлай. Напрыклад, шворку, на якой купленую жывёлу прывялі да хаты вешалі ў печцы. А калі са двара сыходзіла скаціна, збягла сабака ці чалавек спазняўся дадому, то іх клікалі праз пячны комін. Заблукаўшы пачуе «па дыму» кліч і хутка вернецца дахаты². Каля коміна казалі замовы і заклёны. Так, у Гродзенскай губерні са следу злодзея здымалі мерку і вешалі яе ў комін, «каб злодзей высах, як гэтая мерка»³. Цікавыя звесткі аб магічнай сіле коміна мы атрымалі падчас экспедыцыі на Панямонне. Па словах А. Т. Дземянчук (1908 г. н., жыхаркі в. Ракевічы Навагрудскага раёна) «праз комін» лячылі людзей і скаціну. Дзеля гэтага да пляшкі з вадой прывязывалі шворку і тры разы працягвалі праз комін⁴.

Іншымі семантычна значымі аб'ектамі з'яўляюцца дзверы і парог. Семіятычнае значэнне ўваходу ў жыллё вельмі вялікае. Універсальнае

¹ З асабістага архіва аўтара; матэрыялы экспедыцыі БДМНАП у Хоцімскі раён Магілёўскай вобласці ў 1988 г.

² Крачковский Ю. Ф. Быт западнорусского селянина. С. 204.

³ З асабістага архіва аўтара; матэрыялы экспедыцыі БДМНАП у Навагрудскі раён Гродзенскай вобласці ў 1987 г.

Печ. Купалаўскі мемарыяльны запаведнік «Вязынка»

Інтэр'ер сялянскай хаты пачатку XX ст. Навагрудскі гісторыка-краязнаўчы музей

Бабін кут. Гудзевіцкі дзяржаўны літаратурна-краязнаўчы музей, Мастоўскі раён

значэнне дзвярэй тлумачыцца, хутчэй за ўсё, тым, што яны знаходзяцца на мяжы жылой і нежылой прасторы. Адносна ўваходу ў жыллё строга выконваўся шэраг этыкетных прадпісанняў. Цікава, што ў рытуале прывітання закладзены «водгалас калісьці семантычна значнага «пераходнага» рытуалу: перасячэння мяжы двух міроў, адзін з якіх звонку, другі – унутры, першы – чужы, другі – свой». Усім дзеянням каля ўваходу прыпісвалася высокая ступень семіятычнасці.

Самая простая іх інтэрпрэтацыя звязана з прасторава-часавым процістаяннем «пачатак – канец знаходжання ў жыллі». Характэрным спосабам маркіравання пачатку (уваходу) і канца (выхаду) з'яўляецца прышынак перад парогам дома, які часта супраджаецца кароткаю малітваю і звычайем прысаджвання перад дарогаю. У сітуацыі выпраўлення ў дарогу рэгламентуюцца нават вербальныя паводзіны. М. Я. Нікіфароўскі піша, што «апошнія словы пуніка да дамачадцаў могуць быць толькі перад парогам жылля, ды з экіпажа. Перагаварывацца праз парог ці глядзець па кутах ён не павінен, таму што будучы шматлікія паломкі вупражы ды й экіпажа»¹. Вялікая роля парога і ў этыкетных сітуацыях. Цікавыя звесткі былі зафіксаваны ў этнаграфічных экспедыцыях у Гомельскай вобласці: «Ніколі не вітайся праз парог, бо з тым чалавекам хутка пасварыцца»²; «Госця сустракай перад парогам і пускай наперад сябе. Праз парог рукі не падаюць».

Такім чынам, унутраная прастора жылля падзялялася на правы (мужчынскі) і левы (жаночы) бок. Яе каштоўнасць узрасла ў кірунку да самага сакральнага месца – пад абразамі. Згодна з семантычнай апазіцыяй жылой прасторы – «правы – левы», «вышэй – ніжэй», «старэйшы – малодшы» – вызначаліся этыкетныя прадпісанні ў сям'і, калектыве. Унутраная прастора жылля мела знакі-сімвалы, якія выступалі ў ролі абярэгаў, што ператварала жыллё ў сакральна асвоеную прастору.

Выбар месца для будаўніцтва жылля

Жыллё – адзін з сімвалаў культуры, з якім суадносяцца найважнейшыя характарыстыкі жыцця чалавека; уяўленні аб прасторы і часе; асаблівасці сацыяльнай арганізацыі, вераванняў. Такі высокі

¹ Никифоровский Н. Я. Очерки простонародного житья-бытья... С. 121.

² Сержпутоўскі А. К. Примхі і забавоны беларусаў-палешукоў. С. 118.

семіятычны статус жылля накладаў адбітак на ўсю звязаную з будаўніцтвам абраднасць, што праяўлялася ў складаных рытуалах. Паколькі жыллё згодна міфапаэтычнай канцэпцыі будавалася па падобію мадэлі Сусвета, будаўнічыя рытуалы адлюстроўвалі ўсе этапы яго стварэння.

Як адзначае, А. К. Байбурын, прастора ў якой жыў чалавек, характэрызуецца пэўнай семантычнай дыскрэтнасцю: розныя часткі прасторы маюць розныя характэрыстыкі: станючыя і адмоўныя¹. І таму выбар месца для будаўніцтва новага жылля быў накіраваны на выяўленне сапраўднай інфармацыі аб той ці іншай частцы прасторы.

Пра тое, што вонкавая прастора ва ўяўленнях чалавека была небяспечнай, сведчыць і Радзівілаўскі летапіс. Па меркаванні людзей, схавацца ад небяспекі можна было толькі ў жыллі. І таму невыпадкова, калі ў Полацку ў 1092 г. з'яўляцца, як сведчыць летапіс, наўі, то людзі знаходзяць сховішча ў харомінах: «В лето 6600 Предивно бысть чудо Полотъске, в мьчте: бывъши ноци, тутън (топот) станяше, по улици яко человеци рищуше беси. Аще къто вылезяше ис хоромины, хотя видети, абие уязвен будяше невидимо от бесов язвою и с того умираху. И не смеяху излазити ис хором. По семь же начаша в дъне являтися на коних и не бе их видети самех, но конь их видети копыта. И тако уязвляху люди полотъскыя и его область. Тем и человеци глаголаху яко навие биють полочаны»².

Гэты запіс у Радзівілаўскім летапісе ілюструе мініяцюра, прысвечаная зладзействам наўіў у Полацку. Злыя духі, як вядома, нябачныя, але ж мастак уяўляе іх як брыдкіх істот (пачвараў), якія скачуць верхам па вуліцам Полацка. Жыхары зачыняюць аканіцы, замыкаюць дамы.

З'яўленне наўіў у Полацку падаецца як прадвесце пэўнага шэрагу няшчасцяў па ўсёй Русі: злыя сілы прынеслі засуху – дзясы і балоты «възгарахуся сами»; полаўцы напалі на Русь; «в си же времена мьнози человеци умираху различными недугы» – за адну толькі зіму ў Кіеве памерла 7000 чалавек.

Этнаграфічныя матэрыялы сведчаць, што стратэгія выбару месца для будаўніцтва жылля мела трохступенчаты характар. На першым этапе адбіраюцца месцы, найбольш прыдатныя з практычных меркаванняў. Другі этап звязаны з агульным дзялен-

Нашесце наўіў. Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу

нем прасторы на шчаслівае і нешчаслівае месца. Адной з вызначальных характарыстык выступае прыкмета, якая адносіцца ва ўніверсальнай мадэлі свету да катэгорыі адмоўных, – дарога і лазня. Найбольш небяспечным лічылася месца, дзе раней праходзіла дарога. Так, у Ю. Ф. Крачкоўскага чытаем, што «неабходна звярнуць увагу каб пад хату не прышлася былая калі-небудзь дарога, таму што жылцы ўсе павымруць»³. Асаблівае семантычнае значэнне дарогі ў традыцыйных уяўленнях добра вядома. Глувачыца гэта тым, што дарога з'ядноўвае свой свет і чужы, а на ўзроўні рытуальна-міфалагічных значэнняў з'яўляецца пачаткам ці працягам свету мёртвых. Таму парушэнне забароны будаваць дом на месцы, дзе раней праходзіла дарога, вядзе за сабой смерць яго жыхароў.

Асаблівае месца лазні сярод іншых пабудоў, па словах Я. Э. Бломквіст, звязана з тым, што яе нельга аднесці ні да надворных, ні да гаспадарчых пабудоў⁴. Лазні на тэрыторыі Беларусі былі распаўсюджаны паўсюдна, акрамя Усходняга і часткова Заходняга Палесся, дзе мыліся ў печцы⁵. Лазні звычайна выносіліся за межы сядзібы бліжэй да вады. Такая адлегласць ад жылля, блізкасць да «неасвоенай прасторы» з'яўляецца адной з прычын надзялення лазні адмоўным значэннем. Па міфалагічных уяўленнях, для чалавека найбольшая небяспека была ў месцах, аддаленых ад цэнтра асвоенай прасторы. Напрыклад, калі хатнік (дамавік) лічыўся добрай істотай, якая дапамагала чалавеку ў хатніх справах, то лазнік мог прычыніць шкоду, асабліва калі чалавек

¹ Крачковский Ю. Ф. Быт западнорусского селянина. С. 203.

² Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Восточнослав. этногр. сб. М., 1956. С. 337.

³ З асабістага архіва аўтара: матэрыялы экспедыцыі БДМНАП у Столінскі раён Брэсцкай вобласці ў 1979 г.

Байбурын А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Л., 1983. С. 45.

⁴ Цыт. па: Шахматов А. А. Повесть временных лет. Пг., 1916. С. 271–272.

наведваў лазню пасля поўначы. Гэтыя асаблівасці лазні (перыферыйнае размяшчэнне, блізкасць да неасвоенай тэрыторыі, сувязь з вадой) абумовілі фарміраванне ўяўленняў аб лазні як аб нячыстым месцы.

Пры вызначэнні месца для будаўніцтва жылля браліся ўразлік і падзеі, зарэгістраваныя калектыўнай памяццю як адмоўныя. Па звестках М. Я. Нікіфароўскага, беларусы Віцебскай губерні выкарыстоўвалі шэраг перасцярог: «Не раілася будаваць жыллё там, дзе былі знойдзены чалавечыя косткі»¹. Хутчэй за ўсё, гэта было звязана з культурам шанавання месцаў захавання і адначасова ўяўленнямі аб іх небяспецы.

Лічылася таксама небяспечным месца, дзе воўк ці мядзведзь «аблажыў і зарэзаў буйную стачыніну»; дзе чалавек парэзаў руку або нагу да крыві тапаром, нажом або касой; дзе перакуліўся воз ці зламалася аглобля; дзе раней стаяла лазня. Непажадана было будаваць жыллё і на месцы «хаты, спаленай перунамі ці пакінутай у выніку хвароб»².

У рамках традыцыйных уяўленняў прастора, ў якой жыве чалавек, не мае «нейтральных» частак: яна мае адмоўную ці станоўчую характэрыстыку. Неабходна было толькі ўмець выявіць яе. Для гэтага прымяняліся розныя дзеянні, якія насілі ў большасці характар варажбы. «Гаспадар прыдзірліва і скрупулёзна выбіраў месца, якое несла на сабе пэўны сімвалічны сэнс і было звязана асацыятыўна з вобразамі дабрабыту і шчасця. Перавага аддавалася раней абжытым, выпрабаваным мясцінам, дзе ўжо калісьці стаяла хата, у якой мірна і бестурботна працякала жыццё яе гаспадароў»³. Аднавядна шчаслівым месцам лічылася тое, на якое клалася свойская жывёла.

У міфалагічных тэкстах жывёла выступае як адзін з варыянтаў міфалагічнага коду, на аснове якога могуць складацца цэлыя паведамленні. Асобныя элементы зааморфнага кода маюць трывала замацаваныя за імі значэнні⁴. Менавіта свойская жывёла разглядалася ў славянскай міфалогіі як сімвал хатняга дабрабыту. Такім чынам, падкрэслівалася ідэя ўстойлівасці, спакою, якая мела вялікае значэнне для семантыкі жылля.

Існаваў шэраг індыхатараў для варажбы. Найбольш распаўсюджаным з'яўляўся наступны метады: па меркаваных вуглах будучага дома гаспадар насыпаў чатыры кучкі зерня. Калі ўранку наступнага дня зерне было некранутым, то месца лічылася ўдачна выбраным, а калі кранутым – то нешчаслівым⁵.

Аналіз этнаграфічных матэрыялаў паказаў, што на Беларусі існавалі і іншыя спосабы выбару месца пабудовы. Так, аблюбаваўшы месца для будаўніцтва, ставілі на ім чыгунок з павуком; калі за ноч ён пачынаў «ткаць кросны», то лічылася, што месца пад хату выбрана добрае. Шырока бытавала і такое павер'е: калі ў пасудзіне з мёдам, пакінутай на ноч у невялікай выкапанай ямцы на абраным месцы, уранку з'яўляліся мурашкі, гэта месца лічылася прыдатным для будаўніцтва.

Як прыклад прывядзём матэрыялы навукова-вучэбнай фальклорнай лабараторыі пры кафедры беларускай культуры і фалькларыстыкі, запісаныя падчас экспедыцыі у Гомельскай вобласці: «Строіць дом лучшэ там, дзе меней за ўсё хадзілі людзі, бо лічылі гэта дурной прыкметай. Еслі пастроіць там, дзе шмат ходзяць людзі, то ў доме будуць адны няшчасці» (зап. у в. Залесе Чачэрскага р-на ад Маславай Еўдакіі, 1948 г. н.); «Селянін, паклаўшы ніжні вянец, пакідаў на ноч кавалачак хлеба: калі хлеб да раніцы знікаў, то тут, не трэба ж было жыць, нядобрае яно» (зап. у в. Рубель Столінскага раёна Брэсцкай вобласці ад Дранец Марыі Васільеўны, 1927 г. н.). Паводле сведчанняў Надзеі Рыгораўны Краўчанка, 1940 г. н., з в. Крынкі Рэчыцкага раёна, у іх мясцовасці «за некалькі дзён да будаўніцтва хаты кідалі на зямлю дубовую кару, праз некалькі дзён падымалі яе і глядзелі: калі там шмат чарвякоў ці мурашак, то гэтае месца выбіралася для будаўніцтва, а калі там заводзіліся павукі, то шукалі новае месца»⁶. Аналагічныя звесткі былі атрыманы супрацоўнікамі Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору падчас экспедыцыі на Палессе: «Пры закладцы першага вянца клалі ломцік хлеба, соль і мёд у сотах»⁷.

Варажба падобнага роду заснавана на прыწყёпе мадэлявання жыцця сям'і на канкрэтным

¹ Демидович П. Из области верований и сказаний белорусов // ЭО. 1896. № 1. С. 113; Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. М., 1868. Т. 2. С. 110.

² Новак В. С. Да праблемы асэнсавання міфалогіі жылля ў традыцыйнай народнай культуры // Хрысціянскі гуманізм і яго традыцыі в славянскай культуры: сб. науч. ст. Гомель, 2012. Вып. 6. С. 43–47.

³ Бондарчик В. К., Браим И. Н., Бураковская Н. И. Полесье. Материальная культура. Киев, 1988. С. 204.

¹ Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 134.

² Тамсама. С. 134–135.

³ Байбурын А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. С. 38.

⁴ Мифы народов мира: энцикл. М., 1991. Т. 1. С. 440–441.

месцы. З дапамогай сімвалічных сродкаў, рытуальных вымярэнняў выводзіліся асноўныя параметры арганізаванай прасторы (маркіраванне кутоў, цэнтра і адпаведна ўстанаўленне прыкмет «унутранае/вонкавае», «цэнтр/перыферыя», «абмежаванае/неабмежаванае»).

Атрымоўвае сваё выражэнне ідэя нераўназначнасці розных частак жылля (іерархія вуглоў: чырвоны – пячны – глухі – дзвярны). Такім чынам, устанаўліваецца неабходны мінімум семіятычных характэрыстык дома на ўзроўні прасторавай сімвалікі. Значным аказваецца зерне, з якім звязана ўстойлівае ўяўленне аб шчасці, долі, багацці, пладароддзі. Вызначаецца і часавы аспект: неабходна звярнуць увагу, што гадаць пачынаюць увечары, а вынік становіцца вядомым толькі ўранку, на наступны дзень, а часам і праз некалькі дзён (як правіла, праз тры дні). Павелічэнне тэрміна памяншае верагоднасць станоўчага выніку, але павялічвае каштоўнасць гадання.

Будаўніцтва жылля суправаджалася шматлікімі сімвалічнымі дзеяннямі, рэгламентавалася часовымі і іншымі правіламі і забаронамі. Месца для будаўніцтва вызначалася пры дапамозе варажбы. Так, у Слуцкім павеце, калі пачыналі будаваць жыллё, перш за ўсё запрашалі гадалку-варажэю, якая глядзячы на зямлю, вынутую пад фундамент, прадбачыла, ці ўдала выбрана месца для будаўніцтва будучага жылля. Вялікае значэнне ўдзялялася пачатку будаўніцтва. Напрыклад, на Палессі пачатак будаўніцтва жылля прымяркоўвалі да канца вялікага паста ці маладзіка¹. «В Погостской волости Слуцк. у. (Минск. губ.) к постройке дома крестьяне приступают не иначе, как после предварительного совещания с гадалкой, которая указывает время для начала постройки, так и для входа в дом по её окончании»².

Варажба падобнага роду была заснавана на прынцыпе мадэлявання будучага жыцця сям'і на новым месцы.

Беларускі народ данес да сярэдзіны XIX ст. магічную ідэаграму, закладзеную ў аснове дома як мадэлі Сусвету. Па звестках этнографа В. В. Багданава, беларусы ў сярэдзіне XIX ст. на месцы будучай сядзібы чарцілі квадрат, які не павінен быў быць большы за 9 крокаў, яго дзялілі крыжападобнай фігурай на

Пабудова Ноўгарада. Мініяцюра з Радзівілаўскага летапісу

4 часткі. Пасля гэтага гаспадар сям'і ішоў «ва ўсе чатыры бакі і прыносіў з чатырох палёў чатыры камяні, якія ўкладывалі ў цэнтры малых квадратаў»³. У выніку на месцы будучай сядзібы з'явілася тая ідэаграма ўрадлівасці, якая вядома нам пачынаючы з часоў энеаліту і аж да ўзораў вышываных кашуль канца XIX – пачатку XX ст.⁴

Такое планавае дзяленне квадрата крыжом заклучала ў сабе касмічныя катэгорыі, якія выражаліся ў свядомасці чалавека прасторавымі, часавымі і энергетычнымі характэрыстыкамі. Па звестках М. Я. Нікіфароўскага, на тэрыторыі Беларусі існавала другая мадэль: «калі аблюбована месца для сядзібы на сваёй вячніні ці на чужанцы», то гаспадар збірае з чатырох розных палёў па адным нягладкім камяні, нясе іх у шапцы на галаве ці «зыпазушшу» пры голым целе, кладзе на выбранае месца чатырохкутнікам, бакі якога не павінны быць больш чым дзевяць крокаў і «жызнаіць» месца і пакладзены камень. А ўвайшоўшы ў сярэдзіну чатырохкутніка, кладзе шапку на зямлю і чытае «пацыру» з дабаўленнем просьбы да «дзядоў» дапамагчы ў будаўніцтве «аблюбованай сядзібы»⁵.

Такім чынам, пры выбары месца для будаўніцтва жылля, адбываецца маркіраванне вуглоў і адпаведна мяжы паміж домам і неасвоенай прасторай. У выніку ўтвараецца сімвалічная арганізацыя прасторы з прыкметай (дом – не дом), выдзяляюцца вуглы і сярэдзіна. Такія супрацьстаянны ляжаць у аснове семіётыкі прасторы любога жылля. Вызначаецца асноўны прынцып сімвалічнай сегментацыі ўнутранага прасторы. Ідэаграмы ўяўлялі сабою

¹ Бондарчик В. К., Браим И. Н., Бураковская Н. И. Полесье. Материальная культура. С. 204.

² Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка... Т. 1, ч. 2. С. 333.

³ Тамсама.

⁴ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. С. 42–52.

⁵ Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 134–135.

ідэальны квадрат, бакі якога не павінны былі быць больш за дзевяць крокаў ці 9 метраў. Квадрат – адна з асноўных формаў структуравання прасторы. Такім чынам яшчэ раз падкрэсліваецца ідэя статыкі і ўстойлівасці праз чатырохкутную форму, якая мела вялікае значэнне для семантыкі жылля.

Разглядаемая ідэаграма, магчыма, з’яўляюцца фрагментам старажытнаіндыйскай касмічнай Мадэлі Мандалы, якая тлумачыць пабудову Сусвету. Магічныя дыяграмы «Васту-Пуруша-Мандала» выкарыстоўваліся ў якасці эталонных схем для распрацоўкі як культавых, так і свецкіх будынкаў. Яны ўяўлялі сабою схему ў выглядзе квадрата. У цэнтры чатырохкутніка размяшчаўся квадрат, падзелены крыжом на 4 часткі. Ядро адводзілася для вярхоўнага боства Брахмы¹. У архітэктурных адносінах на гэтай пляцоўцы знаходзілася святыня – «чэрава» храма. Гэтая ж структура адлюстроўвалася і ў ідэаграме беларускага жылля. У беларускім жыллі яшчэ ў канцы XIX – пачатку XX ст. можна было сустрэць пячны слуп, які ў старажытнасці размяшчаўся ў цэнтры жылога памяшкання каля печкі і быў адначасова і ахвярнікам, і тым свяшчэнным месцам, на якое становіўся жрэц ці іншы выканаўца абрадаў².

Выбар месца для будаўніцтва жылля быў заснаваны на прынцыпе мадэлявання жыцця сям’і на канкрэтным месцы. Акаляючая чалавек прастора падзялялася па прыкметах: «станоўчае – адмоўнае», «шчаслівае – нешчаслівае» і такім чынам пачыналася яе асваенне, акультурванне. Як адзначае У. М. Топароў, «на аснове набораў бінарных прыкмет, якія накідваюцца падобна сетцы на тое, што толькі нядаўна было хаосам, канструююцца ўніверсальныя знакавыя комплексы, эфектыўны сродак засваення свету першабытнай свядомасцю чалавека»³. З дапамогай сімвалічных сродкаў, рытуальных вымярэнняў выводзіліся асноўныя параметры арганізаванай прасторы (вызначалася іерархія кутоў, цэнтра і перыферыі, свайго і чужога). Устанаўліваўся неабходны мінімум сяміятычных характарыстык дома на ўзроўні прасторавай сімвалікі. Вызначаўся і часавы аспект. Ад выбару месца для жылля залежалі дабрабыт, здароўе і шчасце сям’і.

¹ Вистара. Архитектура Индии. С. 32–54.

² Никольский Н. М. Происхождение и история белорусской свадебной обрядности. Минск, 1956. С. 172.

³ Топоров В. Н. Первобытные представления о мире: общий взгляд // Очерки истории естественно-научных знаний в древности. М., 1982. С. 8–40.

Будаўнічы матэрыял

Важнымі ў народным дойлідстве былі выбар і нарыхтоўка будаўнічага матэрыялу, які павінен быў адпавядаць не толькі ўтылітарна-практычным, але і сімвалічна-рытуальным функцыям. Старажытны звычай раіў секчы лес на сыходзе зімы ці нават ранняя вясной, сімвалічна звязваючы гэта з абуджэннем жыцця. Па звестках М. Я. Нікіфароўскага, беларусы лічылі найбольш прыдатным часам нарыхтоўкі лесу для будаўніцтва сакавік і красавік, таму што, па іх меркаванні, сок умацоўвае драўніну⁴.

Звярталі ўвагу і на месяцавы каляндар: найбольш спрыяльнай парой для нарыхтоўкі лесу лічылася поўня. Даволі разгалінаваная сістэма павер’яў і прыкмет забараняла секчы лес у першую кватру – на маладзік, таму што такое дрэва точыць шашаль. Пры гэтым выбіралі дрэвы, з якіх ніколі не здабывалі смалу жывіцу. Пабудаваная з іх хата магла служыць 100–150 гадоў⁵.

Вывучэнне розных знакавых сістэм, такіх як фальклор, міфалогія, мастацтва, выявіла шэраг класіфікатараў, з дапамогай якіх чалавек арыентаваўся ў навакольным свеце⁶. Значэнне дрэва ў татэмічных класіфікацыях народаў свету, у тым ліку і беларусаў⁷, вельмі важнае. У этнаграфічных крыніцах даецца шмат матэрыялу пра культ дрэва, з якім быў звязаны комплекс вясновай абраднасці («куст», «майскае дрэва», «май») ⁸.

Універсальны вобраз дрэва (Сусветнае дрэва) служыў увасабленнем канцэпцыі будовы Сусвету. У вобразе Сусветнага дрэва чалавек рэалізоўваў уяўленні аб прасторы і часу, арганізацыі калектыву.

Даследчыкі выявілі агульныя для ўсіх сістэм класіфікатары: гэта ўніверсальныя апазіцыі «свой – чужы», «верх – ніз», «мужчынскі – жаночы» і інш. Працэс класіфікацыі ў значнай ступені адбываўся на падсвядомым узроўні⁹. Пры выбары дрэва для буду-

⁴ Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 134.

⁵ З асабістага архіва аўтара: матэрыялы экспедыцыі БДМНАП у Кобрынскі раён Брэсцкай вобласці ў 1979 г.

⁶ Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. М., 1965. С. 12.

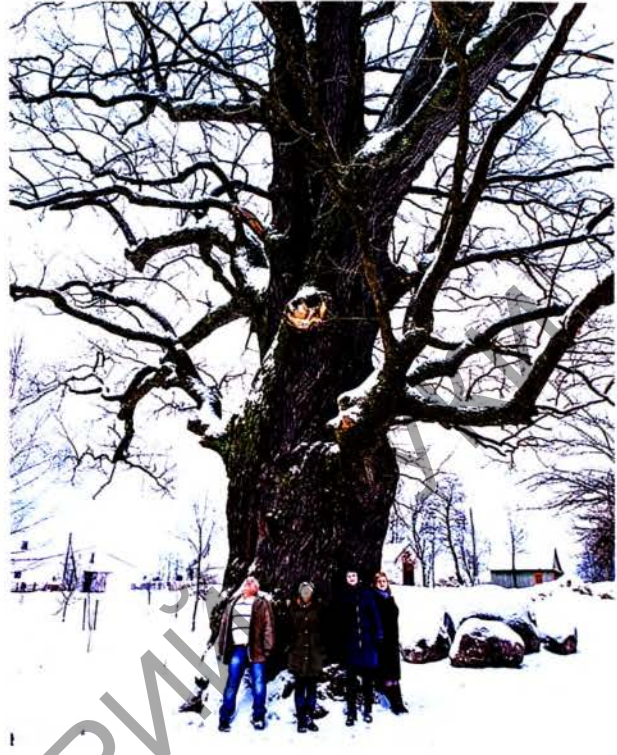
⁷ Зеленин Д. К. Тотемистический культ деревьев у русских и белорусов // Изв. АН СССР. Отд. обществ. наук. 1933. № 8. С. 591–629; Яго ж. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. М.; Л., 1937. С. 41–43.

⁸ Аничков Е. В. Весенняя обрядовая песня на западе и у славян. СПб., 1903. С. 139–150.

⁹ Цивьян Т. В. О некоторых способах отражения в языке оппозиции внутренний/верхний // Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков. М., 1973. С. 242.

чага жылля дзейнічаў прынцып «забарона – дазвол», пры гэтым сістэма забароны з'яўлялася вызначальнай¹. Забаранялася выкарыстоўваць у будаўніцтве дрэвы, паваленыя бурай, – вываратні: па павер'і, злыдні могуць пасяляцца і ў новую хату, і яна рана ці позна будзе разбурана стыхіяй.

Забаранялася пры будаўніцтве дома выкарыстоўваць «свяшчэнныя дрэвы», якія раней раслі на могілках альбо на месцы, дзе стаяла царква, капліца. Свяшчэннымі лічыліся і дрэвы-адзіночкі – яны былі адзеленыя ад астатніх дрэў. Забаранялася выкарыстоўваць на будаўніцтва і дрэвы, якія раслі ў свяшчэнных рошчах. Не выкарыстоўвалі ў будаўніцтве старыя дрэвы, сваім доўгім векам яны атрымалі права на жыццё да старасці. У сваёй працы «Пережитки древнего мирозерцания белорусов» А. Я. Богдановіч пісаў: «У Барысаўскім павеце нам давалося чуць, што даўным-даўно, каля старога Барысава, які некалі належыў князям Радзівілам... рос на адной палянцы «старадаўні дуб», вельмі вялікіх памераў. Калі хто, бывала, рубане яго тапаром, то абавязкова з тым здаралася няшчасце. А калі па загаду ўладальніка ссеклі гэты дуб, то падаючы, ён раздавіў усіх хто яго рубіў, і акрамя таго, цэлы тыдзень лютавала страшэнная бура, з пяруном і маланай, што прычынілі шмат бед»²; «Грэшны цяжка нават той, хто вырашае ссекчы ўсякае старое дрэва, аднімаючы такім чынам у яго заслужанае права на ветравал, г. зн. на натуральную стыхійную смерць»³. Распаўсюджаны былі павер'і, што калі дрэва сякуць, то з яго ідзе кроў, чуваць стогны, а калі дрэва зарыпіць, то гэта прыкмета таго, што ў ім пасялілася чалавечая душа, і той, хто сячэ дрэва, вымушае душу шукаць іншы прытулак⁴. Найбольшай пашанай ва ўсе часы ў беларусаў карыстаўся дуб. З іншага боку, існавала забарона і на вырубку «маладняка»⁵. Гэта забарона выклікана, хутчэй за ўсё, імкненнем зберагчы малады лес. Забарона ў адносінах да старых дрэў уваходзіць у кола ўяўленняў, звязаных з іе-

Свяшчэнны дуб. Ганцавіцкі раён Брэсцкай вобласці

рархіяй узросту ў рэлігійна-міфалагічнай тэме, дзе «старэйшы» і «сакральны» звычайна з'яўляюцца сінонімамі.

З гэтым жа колам уяўленняў звязана забарона вырубачь для будаўніцтва сухія дрэвы⁶. Не дазвалялася таксама будаваць хаты і хлявы з сухастою, бо «сухоты» незнарок могуць перайсці на іх хыхароў. Сухое дрэва як антытэза жывому, зялёнаму вызначала і характар асацыятыўна-вобразнага мыслення і ва ўяўленнях чалавека звязвалася з хваробай і смерцю.

Разам з тым народнае павер'е дазваляла выкарыстанне сухіх дрэў на будаўніцтва свірнаў, гумнаў, лічылася, што такіх пабудоў пазбягаюць мышы, а збожжа і сена будзе сухім.

Антытэза «сухое дрэва – сырое – зялёнае дрэва» адыгрывае істотную ролю ва ўяўленнях рэлігійна-міфалагічнага характару. Сухому дрэву прыпісваліся якасці «мёртвае», якое «не мае жыццёвых сіл». Вынікам парушэння забароны нарыхтоўваць сухія дрэвы лічыліся так званыя «сухоты», ад якіх будуць пакута-

¹ Зеленин Д. К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии // Сб. МАЭ Л., 1929–1930. Т. VIII–IX; Чернов И. А. О семиотике запретов // Труды по знаковым системам. Тарту. 1967. Т. 3. С. 57–58.

² Богданович А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. Гродно, 1895. С. 29.

³ Богданович А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. С. 29.

⁴ Черновская М. Остатки славянского баснословия в Белоруссии // Вестник Европы. 1818. № 21–24. С. 116–117; Богданович А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. С. 29–30; Зеленин Д. К. Тотемистический культ деревьев у русских и белорусов. С. 591–629.

⁵ Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 134.

⁶ Тамсама. С. 135.

Свяшчэннае месца. Дубок, Астравецкі раён Гродзенскай вобласці

Хвоя «Ведзьміна лапа». Узрост 250–300 гадоў, вышыня 28 м, дыяметр ствала 1,4 м. Бібіраўка, Віцебскі раён Віцебскай вобласці

ваць жылцы пабудаванага дома. Найбольш спрыяльным часам для нарыхтоўкі драўніны для будаўніцтва, па меркаванні беларусаў, былі сакавік і красавік¹.

Не раілася выкарыстоўваць у будаўніцтве дрэвы з анамаліямі: ўрослы ў ствол камень, сплеченыя разам дрэвы і г. д. М. Я. Нікіфароўскі пісаў: «існавала забарона выкарыстоўваць дрэвы з нарастам (гузам), таму што ў жыхароў будуць «кылдуны» (калтун), дрэвы з «прыстоям» (бо як быццам бы гаспадарская дачка – дзяўчына народзіць пазашлюбнае дзіця)². Вельмі важнай была і арыентацыя зрубленага дрэва. На пабудову не павінны былі выкарыстоўваць дрэвы, якія ўпалі на «поўнач» ці «завіслі» пры рубцы (гэта калі дрэва зачэпілася за іншыя дрэвы), таму

што ў доме будуць паміраць людзі. Напрамак дрэва на поўнач звычайна семантызаваўся з поўначчу, якая звязвалася з ўяўленнямі аб ночы, зіме, смерці і г. д.

Да спецыфічных трэба аднесці і ўяўленні аб так званых «буйных дрэвах», якім прыпісвалася разбуральная сіла. З «буйнымі дрэвамі» Д. К. Зяленін параўноўвае «стаяросавыя» дрэвы (у беларусаў)³. «Стаяросавыя» ці «буйныя» дрэвы растуць на перакрыжаванні дарог і звязваюцца з месцам знаходжання нячыстай сілы (тут адбываюцца чарадзеіствы, замовы, хаваюць самагубцаў і ставяць крыжы, часоўні для аховы). Як указываецца ў этнаграфічных крыніцах, тут чэрці качаюць яйкі, у свайку гуляюць. І увогуле на перакрыжаванні дарог «нячысцік вольны ў душы чалавека». Такім чынам, важнае значэнне для будаўніцтва жылля меў выбар дрэва. Пры гэтым улічваліся як якасці, так і сакральны сэнс будаўнічага матэрыялу. Ужо на гэтым, самым папярэднім этапе будаўніцтва закладваліся асноўныя параметры, якія вызначалі нармальнае функцыянаванне дома. «Няправільна» абранае і «няправільна» ссечанае дрэва магло прынесці дому і сям'і няшчасце. Дрэвы, якія прайшлі такім чынам сімвалічную класіфікацыю і атрымалі статус «прыдатнага» (пры гэтым, безумоўна, ўлічваліся і ўтылітарныя аспекты), пачыналі нарыхтоўваць.

Будаўнічая ахвяра

Будаўнічая ахвяра – адна з этнаграфічных універсальных, якая мела месца ў этнасаў усяго свету. Сімвалы будаўнічай ахвяры маглі адрознівацца ў розных народаў, але семантычная мадэль рытуалу была, верагодна, падобнай. Па ўяўленнях беларусаў XIX – пачатку XX ст., цесляры, печнікі, кавалі валодалі тайнымі ведамі. Так, напрыклад, печнікі маглі закласці ў печ «ліновішча» гадзюкі (скуру змяі, калі яна ліняла), і тады ў печы кепска вылякаўся хлеб⁴. Цесляры ж маглі зрабіць так, каб пабудаваны імі дом быў непрыдатны для жылля. Даследчыкі, якія займаліся міфалагічнымі канатацыямі рамёстваў, адзначаюць, што «гэта датычыцца тых рамёстваў якія вылучаюцца як сакральныя ў адрозненні ад прафанічных... Галоўныя дзеянні ў такіх рамёствах адбываюцца пры сімвалічным стварэнні Сусвету»⁵.

¹ Зеленин Д. К. Тотемы-деревья... С. 41–43; Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 138; Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб., 1902. Т. II. С. 1538–1539.

² Нароўская А. М. Інтэр'ер традыцыйнага народнага жылля. С. 169.

³ Иванов В. В., Топоров В. Н. Проблемы функций кузнеца в свете семантики.

Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 135. Тамсама. С. 134–135.

Існаванне будаўнічай ахвяры пацвярджаецца этнаграфічнымі, фальклорнымі крыніцамі, а таксама матэрыяламі археалагічных раскопак. Па звестках Д. К. Зяленіна, у старажытныя часы ў славян, магчыма, былі і чалавечыя ахвярапрынашэнні пры закладцы буйных будынкаў: «пры пабудове дамоў існуе звычай класці чалавечае цела ў якасці падмурка. Хто пакладзе чалавека ў падмурак, таму пакаранне – 12 гадоў царкоўнага пакаяння і 300 паклонаў. Кладзі ў падмурак дзіка, або бычка, або казла»¹. Паўсюдна было распаўсюджана павер’е аб тым, што новы дом заўжды будзецца «на чыю-нібудзь галаву». Абрад ахвярапрынашэння здзяйсняўся пры закладцы розных будынкаў – дамоў, крэпасцей, брам, замкаў і іншых збудаванняў.

Звычайна ахвяру закладвалі ў падмурак ці сцены будынка. У якасці ахвяры маглі выступаць розныя жывёлы і нават чалавечая кроў. Так, падчас этнаграфічнай экспедыцыі ў вёску Садавічы Капыльскага раёна Мінскай вобласці была зафіксавана наступная інфармацыя пра будаўніцтва жылля. Па звестках жыхароў вёскі Садавічы, гаспадар пры будаўніцтве жылля, змазаў першы вянец дома сваёю крывёю, пры гэтым сказаў, што ў гэтым доме змогуць жыць толькі кроўныя сваякі². Пасля смерці гаспадароў у гэтым доме ніхто не змог жыць, бо здараліся няшчасці. Дом уяўляў унікальны помнік драўлянага дойлідства, і быў перавезены на тэрыторыю Беларускага дзяржаўнага музея народнай архітэктуры і побыту³.

Замкі і мury дзякуючы бязвіннай будаўнічай ахвяры, на думку людзей, былі больш трывалымі і нібыта рабіліся непрыступнымі для ворагаў. Можна прыгадаць легенду аб Белай Пані з Гальшан. Фундатар Павел Стэфан Сапега прымеркаваў скончыць будаўніцтва французскага кляштара ў Гальшане на вялікае касцельнае свята. Але пры папярэднім аглядзе будынку адна са сцен нечакана абвалілася і так было некалькі разоў. Тады будаўнікі вырашылі, што будоўля патрабуе ад іх ахвяры. Яны дамовіліся, што замуруюць тую жонку, якая першай прынясе на будоўлю палудзень свайму мужу.

Хлеў з варотамі на бегуне. Радзьялавічы, Пінскі павет. 1912 г. Фота І. Сербавы

У сярэдзіне 1990-х гг. у Гальшане пры рэстаўрацыі кляштара пачатку XVII ст. у сутарэннях знайшлі замураваны ў нішы шкілет. Гэта не было звычайнае пахаванне. Косткі ляжалі даволі дзіўна: ногі – пад сцяною, чэрап – бліжэй да цэнтру пабудовы, рукі раскінутыя крыжам... Быццам некалі чалавек стаяў на каленях і «трымаў» будынак. Калі парэшткі дасталі на паверхню і паказалі медыкам, тыя адзначылі, што шкілет належаў маладой жанчыне. Існуюць і іншыя беларускія легенды аб будаўнічых чалавечых ахвярах, напрыклад, у Крэўскім замку, Будслаўскім касцёле, касцёле Святой Ганны ў Вільні і інш.

Этнаграфы канца XIX ст. спрабавалі патлумачыць ахвярапрынашэнні зыходзячы з трактоўкі, што гэта ахвяры духам зямлі. На іх думку, душа ахвяры становіцца духам-ахоўнікам будынка. Аднак, на думку Д. К. Зяленіна, В. Эсе, звычай мае нашмат больш глыбокія і старажытныя карані. Ён сягае ў тыя часы, калі пабудовы ўзводзіліся пераважна з дрэва, стаўленне да якога было як да татэму. Паколькі рубка дрэў для будаўніцтва была парушэннем недатыкальнасці татэму, то дрэвы маглі пакараць будаўнікоў або першых гаспадароў будынка смерцю. Каб пазбегнуць гэтай долі, будаўнікі папярэджвалі помсту і загадзя прыносілі ахвяру⁴.

У этнаграфічнай літаратуры ёсць і іншыя тлумачэнні. Так, напрыклад, А. Афанасьеў адзначае, што «дом не інакш можа быць пабудаваны, як на гала-

тической типологии культур // Материалы Всесоюз. симп. по вторичным моделирующим системам. Тарту, 1974. С. 87–88.

¹ Зеленин Д. К. Тотемы-деревья... С. 12.

² З асабістага архіва аўтара: матэрыялы экспедыцыі БДМНАП у Капыльскі раён Мінскай вобласці ў 1982 г.

³ Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь (даведнік) / М-ва культуры Рэспублікі Беларусь. Мінск, 2009. С. 554.

⁴ Зеленин Д. К. Строительная жертва // Яго ж. Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1934–1954. М., 2004. С. 147–148.

ву аднаго з тых, хто будзе жыць у ім» і што «ні адзін дом не можа стаяць без аховы яго сцен радавым пенатам»¹. З «радавым пенатам» (па Дж. Фрэзеру, – духамі) звязваецца цэлы комплекс народных прымет. Вось што піша А. Афанасьёў: «...новазбудаванае жыллё тады толькі будзе трывалым, калі памрэ гаспадар... і дом у асобе душы нябожчыка атрымае свайго ахоўніка, свайго дамавіка». Існавала прымета, што пабудова новага дома цягне за сабою смерць гаспадара².

Аднак, па вераваннях сялян, чалавечай смерці пры пабудове жылля можна пазбегнуць. Для гэтага трэба прынесці ў ахвяру якую-небудзь жывёлу. Прычым у розных губернях былі свае асаблівасці. Так, па звестках М. Я. Нікіфароўскага, у Віцебскай губерні лічылі, што цяслар можа заклісаць чыё-небудзь жыццё пры рубцы першага вянца³. У Гродзенскай губерні беларусы «верылі, што пры рубцы першых бярвён будучага дома цяслар абавязкова каго-небудзь заклінае – ці з ліку членаў сям’і гаспадара дома ці хатнюю жывёлу, напрыклад, каня, карову і г. д.»⁴.

На тэрыторыі каля Лепеля і Барысава, пры закладцы новага дома, адсякалі галаву пеўню, якую і зарывалі ў зямлю ці проста клалі пад кутні камень; пеўня з’ядалі. Часам гэты абрад праводзілі пры закладцы печы – каб «куры пладзіліся». А. Я. Багдановіч бачыў у гэтым «рэшткі папярэдніх ахвяр дамавіку», як і ў звычай затыкаць у вуглы і адтуліны дома чалавечыя валасы, а таксама пазногі⁵.

Аналіз этнаграфічных крыніц паказаў, што ахвярапрынашэнні пры будаўніцтве жылля былі паўсюдна на тэрыторыі Беларусі. М. М. Нікольскі піша, што яшчэ ў XIX ст. былі ахвярапрынашэнні пеўня, курыцы, мелкіх жывёл, на змену якім прыйшла бяскроўная ахвяра⁶. У якасці будаўнічай ахвяры магла быць і галава каня, якую клалі пры закладцы падмурка жылля. Так, у 1953 г. у Ноўгарадзе падчас археалагічных раскопак былі выяўлены конскія чарапы ў падмурку шэрагу зрубаў (X–XIV стст.)⁷.

¹ Афанасьёв А. Н. Поэтические воззрения славян на природу: в 3 т. М., 1868. Т. 2. С. 83.

² Тамсама.

³ Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 136.

⁴ Зеленин Д. К. Тотемы-деревья... С. 35.

⁵ Богданович А. Е. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов. С. 67–68.

⁶ Нікольскі Н. М. Жывёлы ў звычаях, абрадах і вераннях беларускага сялянства. Менск, 1933. Вып. III. С. 14.

⁷ Седов В. В. К вопросу о жертвоприношениях в древнем Новгороде // Крат. сообщ. ИИМК. 1957. Вып. 68. С. 20–29.

Такім чынам, рытуальным эквівалентам чалавечай ахвяры становяцца свойскія і дробныя жывёлы. Рытуалы, звязаныя з ахвярапрынашэннямі жывёл, яшчэ больш пашыраюць нашы ўяўленні пра ролю жывёл у сакральнай сферы і міфалагічныя значэнні тых альбо іншых відаў жывёл. У міфапаэтычных тэкстах жывёла выступае як адзін з варыянтаў міфалагічнага коду, на аснове якога могуць з’яўляцца цэлыя паведамленні⁸. Так, напрыклад, певень быў звязаны з культам продкаў, выступаў як будаўнічая ахвяра замест гаспадара. Асацыяцыя пеўня з гаспадаром дома бачная ў прыкмеце, што калі певень «падманвае» курэй, клічучы іх марна, то ў гэты час нехта падманвае ці абгаворвае гаспадара. Як певень, так і конь надзяляліся апатрапейнай сілай. Яны звязваліся ў народных уяўленнях з агнём і вадой і з’яўляліся сімвалам агню. Прыведзеныя даныя сведчаць аб невыпадковым выбары каня і пеўня ў якасці ахвяры пры будаўніцтве дома.

Замена «жывой ахвяры» прадметамі (поўсць, зерне, грошы) адбываецца ў больш позні час. У семантычным сэнсе яны маюць шырокі спектр значэнняў. Яны выступаюць у сваёй «метанімічнай функцыі»: у пэўнай ступені іх змест вызначае семантыку жылля⁹. Поўсць жывёлы з’яўлялася рытуальным сімвалам, які звязаны з такімі паняццямі, як «урадлівасць», «багацце», «дабрабыт». Зерне – гэта ахвярны матэрыял, які распаўсюджаны не толькі ў славян, але і ў іншых народаў. Яно мае ўстоўліваю семантыку «урадлівасць», «багацце». Семантыку папярэдніх двух сімвалаў паўтараюць грошы (манеты). Як паказаў аналіз этнаграфічных крыніц, у Беларусі таксама ў падмурак клалі ладан, свянцонья зёлкі ці хвойныя галінкі.

Як прыклад прыводзім таксама матэрыялы навукова-вучэбнай фальклорнай лабараторыі пры кафедры беларускай культуры і фалькларыстыкі, запісаныя ў Гомельскай вобласці падчас экспедыцый. У якасці будаўнічай ахвяры выступалі воўна, зерне, хлеб («Таксама ў фундамент клалі воўну, зёрны, кавалачкі хлеба – для багацця ў хаце» – запісана ў в. Крынкі Рэчыцкага раёна Гомельскай вобласці ад Краўчанка Надзеі Рыгораўны, 1940 г. н.); расліны, сабраныя на Купалле («У фундамент клалі духмяныя зёлкі, якія збіралі на свята Івана Купалы»), грошы

⁸ Мифы народов мира: энцикл. Т. 1. С. 440–441.

⁹ Байбурын А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. С. 66.

(«Закладвалі ў кожны ўгал у хаце па капейцы, каб было шчасце і дабрабыт» – запісана ў в. Дземяхі Рэчыцкага раёна ад Дзенісенка Зінаіды Андрэеўны, 1934 г. н.), хлеб, соль, мёд («Мы, калі будавалі сваю хату, лажылі ў фундамент кавалак хлеба, трошкі солі і трошкі мёда. Лічылася, што калі ўсё гэта паложыш, будзе ў гэтай хаце панаваць дабро і шчасце» (запісана ў г. Светлагорск ад Паршнёвай Марыі Сяргееўны), высушаную траву («Таксама закладвалі ў фундамент траву, якую раней высушылі, каб было цяплей і не хадзілі духі» – запісана ў в. Аносавічы Петрыкаўскага раёна Гомельскай вобласці ад Тарасевіч Веры Адамаўны). Закладванне грошай («капеек») у фундамент хаты суправаджалася магічным славесным прыгаворам: «Грошы тобе ложу, каб дзеток моіх глядзела, нечысьць не пускала, од дурного вока засцерагала, зглазу коб не довала, а грошы коб прыбоўляла» (запісана ў в. Купаўцы Лунінецкага раёна Брэсцкай вобласці ад Баўкуновіч Сцепаніды Несцераўны, 1938 г. н.)¹.

Такім чынам семантычнае значэнне ахвярных прадметаў асацыіруецца з багаццем, дабрабытам і здароўем абшчыны і сям'і. Звяртаюць на сябе ўвагу такія ахвярныя прадметы, як воўна, зерне і грошы, якія можна патлумачыць як метанімію трох сусветаў: жывёльнага, расліннага і чалавечага. Згодна з этнаграфічнымі крыніцамі, часам поўсць жывёлы замянялася пер'ем птушак. Гэты набор ахвярных прадметаў, на думку А. К. Байбурына, дапускае гіпотэзу аб кадзіроўцы трох сфер прасторы, размешчанай па вертыкалі. Гэта мае вялікі сэнс для рытуальна-міфалагічнай семантыкі працэсу будаўніцтва. Урэшце гэта прыводзіць да аб'яднання трох вертыкальных сфер, што сімвалічна дубліруецца дрэўцамі².

Будаўніцтва жылля пачыналася з вызначэння рытуальнага цэнтра. Звычайна такой кропкай была сярэдзіна будучага жылля ці покуль. Сюды ўстанавілі маладое дрэўца або зроблены цесляром крыж, які стаяў да заканчэння будаўніцтва. Сувязь дрэўца (крыжа) з канцэпцыяй Сусветнага дрэва відавочная. Гэты сімвал надае міфалагічны сэнс не толькі будучай пабудове, але ж і самаму працэсу будаўніцтва.

Па міфалагічных уяўленнях, найвышэйшай каштоўнасцю валодае тая кропка ў прасторы, дзе

здзяйсняўся акт тварэння. Менавіта з ёй асацыіруецца сярэдзіна свету, менавіта тут знаходзіцца Сусветнае дрэва, чые сокі сілкуюць ўсё існае на зямлі, тут знаходзіцца крыніца жыцця. «Само сусветнае дрэва... у пэўных кантэкстах становіцца мадэллю культуры ў цэлым, свайго роду «дрэвам цывілізацыі» сярод прыроднага хаосу. Яно аддзяляе свет касмічны ад свету хаатычнага, уводзячы ў першы з іх меру, арганізацыю...»³. Дзякуючы гэтым якасцям дрэва шырока выкарыстоўваецца пры асваенні «чужой» прасторы.

Семантычная сувязь беларускага жылля і дрэва ўвасобілася і ў афармленні святочнага інтэр'ера жылля. Так, на Сёмуху галінкамі вярбы («маем») упрыгожвалі сцены жылля ўнутры і звонку. Акрамя вярбы для сімвалічнага азелянення жылля выкарыстоўвалі таксама галінкі бярозы, ліпы, рабіны і клёна⁴. Па палявых даных, на Панямонні падлогу высцілалі яварам, а ў Заходнім Палессі – клёнам і бярозай⁵.

Сімвал Сусветнага дрэва надаваў міфалагічны сэнс будучай пабудове; будаўніцтва хаты становіцца ў адзін шэраг з іншымі падзеямі касмагенеза, і дубіравала асноўную схему тварэння Сусвету. Будаўніцтва, такім чынам, разглядалася міфалагічнай свядомасцю як працэс «уздыжання, вырастання і ў канчатковым выніку злучэння трох вертыкальных сфер, што асабліва актуальна ў сувязі з ідэяй сусветнага дрэва»⁶.

Абрад ахвярапрынашэння звычайна быў звязаны з укладкай першага бярвяна. Гэтаму надавалася асабліва ўвага. Як адзначае М. Я. Нікіфароўскі, «пакуль не пакладзены першы вянец, майстры не павінны прапускаць ніякай стачаніны, асабліва не павінны «встрамляць» у бярвяно тапор ці біць па ім абухом»⁷. Звычайна ў першы дзень цесляры кладуць толькі адзін вянец, пасля чаго ідзе «закладачнае» частаванне, падчас якога цесляры прыгаворваюць: «Гаспадарам добрае здароўе, а дому доўга стаяць, пакуль не згніе»⁸. Калі цесляры жадаюць гаспадарам

¹ Топоров В. Н. Древо мировое // Мифы народов мира: энцикл. Т. 1. С. 404.

² Романов Е. Р. Белорусский сборник. Вып. 8. С. 203.

³ З асабістага архіва аўтара: матэрыялы экспедыцыі БДМНАП у Кобрынскі раён у 1979 г., Маларыцкі раён Брэсцкай вобласці ў 1981 г., Іўеўскі раён Гродзенскай вобласці ў 1987 г.

⁴ Топоров В. Н. Древо мировое. С. 398–406.

⁵ Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 136.

⁶ Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Восточнослав. этногр. сб. М., 1956. С. 132.

¹ Новак В. С. Да праблемы асэнсавання міфалогіі жылля... С. 43–47.

² Байбурын А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. С. 67–68.

будучага дома зла, то ў такім выпадку закладзіны першага вянца – найбольш спрыяльны момант. М. Я. Нікіфароўскі адзначае: «Удараючы крыжападобна тапаром па бервяну і трымаючы ў розуме задуманую псоту, майстар казаў: «Гак! Нихай будиць так». І тое, што ён задумаў, то абавязкова збудзецца. Але ж калі, хто даведаўся пра такое зладзейства задуманае цесляром, то павінен раскідаць першы вянок: тады ўсе «клянбёны» прападаюць без усялякага следу і ідуць на цесляра. Калі ж цесляр хоча дому смертнасці, то ён казаў: «Сколько венцов (рядов бревен), столько нехай (пусть) будет мертвецов!»¹. Калі ж гаспадар не пачастуе ці не зробіць пачастунак цесляру, то той закладзе дом на галаву гаспадара ці нават на некалькі галоў. Па звестках Д. К. Зяленіна, у Слоніміскім павеце не толькі цесляры, але і кожны мог закласці нешта злое, ад чаго пакутаваў гаспадар»².

У Гродзенскай губерні заўжды пачыналі работу з таго канца, дзе будзе покуць. Пры рубцы двух бярэвён цясляр абавязкова каго-небудзь заклінаў ці члена сям'і ці жывёлу. Будаўнікоў заўжды прасілі, каб яны закліялі прусакоў і мышэй. Закліяцце можна было перанесці на каго-небудзь іншага, але не пазней заканчэння работы з першымі двума бярэвёнамі. У гэты час неабходна было ўбачыць якую-небудзь жывёлу, назваць яе клічку і ўдарыць тапаром па месцы з'яднання двух бярэвёнаў – і дом становіўся вольным ад закліяццяў. П. В. Шэйн адзначаў, што «пры закладцы першых двух бярэвёнаў здаралася, асабліва з маленькімі жывёламі, што яны нябачна сілаю прыцягваліся да месца рубкі, траплялі пад удар тапара, дзе заклён і выконваўся»³.

Пасля замацавання двух першых вянцаў, гаспадары ставілі стол на месцы будучай покуці, стол накрывалі настольнікам. Сям'я разам з цеслярамі сядалі на вянцы, не размаўлялі некалькі хвілін, потым хрысціліся і прыступалі да застолля. На закладзіны дома сімвалічна запрашалі Івана ды Мар'ю. Магічны характар частавання падкрэсліваўся тым, што ў рытуальным частаванні прымаюць удзел Іван ды Мар'я. Гэта вельмі цікавы прыклад міфалагічнай рэмінісцэнцы ў рытуале, калі ўлічваць сюжэт інцэста паміж братам і сястрой, ператвораных у пакаранне ў кветку браткі. Як вядома, сам інцэст у народных уяўленнях звязаны з максімальнай

урадлівасцю⁴. Указаннем на тое, што гэта не выпадковае выкарыстанне ў структуры рытуалу будаўніцтва, могуць як раз паслужыць беларускія даныя. Як сведчаць літаратурныя крыніцы, паміж бярэвёнамі кладуць травы, сабраныя напярэдадні Івана Купалы⁵, у той час як браткі належаць да ліку вобразаў купальскай абраднасці.

Першаму вянку дома прыпісвалася глыбокае сімвалічнае значэнне. Першыя вянцы зруба дзеляць усю прастору на жылую і нежылую, асвоеную і неасвоеную. Будаўніцтва жылля ўносіла ідэю арганізацыі як унутранай, так і вонкавай прасторы.

Вянец зруба можа служыць класічным узорам «рамкі», як аднаго з найбольш распаўсюджаных сродкаў абмяжавання прасторы. Па меркаванні Т. В. Цыўян, «...чалавек з моманту сваёй самасвядомасці, а менавіта выдзялення з прыроды, імкненца ўстанавіць межы, і зробіць небяспечным сваё існаванне ўнутры замкнутага прасторы»⁶. Характэрна, што пры ўкладцы першага вянца семантызуецца перш за ўсё ўказанае супрацьпастаўленне: «Калі пры рубцы першага вянца першая шчэпка паляціць унутр чатырохкутніка, то будзе дастатак у хаце, а калі за межы – то убытак». Як піша М. Я. Нікіфароўскі: «усе шчэпкі пры рубцы першага вянца неабходна сабраць у сярэдзіну чатырохкутніка, каб усё, што адбываецца, было вядома толькі ў хаце, а не за межамі яе»⁷. З гэтага фрагмента этнаграфічнага тэкста бачна, што тое, што адбывалася ў доме, надзялялася станоўчым сэнсам, па-за межамі – адмоўным.

Такім чынам, будаўнічая ахвяра ўяўляе сабою архетыпічны сімвал «першаахвяры», з якой быў створаны Сусвет. Эвалюцыя будаўнічай ахвяры, разгледжаная на беларускім матэрыяле падзварджаецца данымі іншых культурных традыцый⁸.

Семіётыка вокнаў і дзвярэй

Падчас будаўнічых работ адбываюцца змены ў характары сувязі паміж домам і знешнім светам. Калі пры ўкладцы першага вянца ўвага надавалася выдзяленню абмежаванай прасторы, якая

¹ Топоров В. Н. Об одном способе сохранения традиции во времени: имя собственное в мифологическом аспекте // Проблемы славянской этнографии. Л., 1979. С. 145–146.

Тамсама.

² Цивьян Т. В. К семантике пространственных и временных показателей в фольклоре. С. 243.

Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 136.

⁴ Топоров В. Н. К семантике троичности // Этимология-1977. М., 1979. С. 12

¹ Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 136–137.

² Зеленин Д. К. Тотемы-деревья... С. 173.

³ Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка... Т. 3. С. 333.

На парозе скрабуць
картоплю. Васілевічы,
Рэчыцкі павет.
1911–1912 гг.
Фота І. Сербва

на працягу будаўніцтва «асвойвалася» чалавекам, то пасля ўзвядзення сцен чалавек імкнуўся усталяваць новыя адносіны паміж асвоенай і неасвоенай вонкавай прасторай. Адбывалася гэта ў час прарубання вокнаў і дзвярэй. Дзвярныя і аконныя праёмы звычайна прарубаліся ў сабраным зрубце. Для беларускага народнага жылля характэрна наяўнасць 3–4 вокнаў: 1–2 на вулічным фасадзе і 2 з боку двара. У некаторых раёнах Палесся колькасць вокнаў была рэгламентавана народным звычаем. Так, у лакальнай этнаграфічнай групы беларусаў-сакуноў у жыллі ніколі не прарубалі больш за тры акны. І. А. Сербваў прыводзіць выпадак, які адбыўся ў в. Ляўкі Брэсцкай вобласці ў пачатку XX ст. Гаспадар хаты, адведзенай пад земскую школу, прарубіў акно ў хаце толькі з благаславення святара і мірскага сходу. Для беларускага народнага жылля былі характэрны невысокія аднастворкавыя дзверы, скалочаныя з 4–5 дошак. У інвентарах XVII–XVIII стст. неаднаразова згадваюцца дзверы, якія круцяцца на драўлянай восі («на бегунах» ці «пятцы»): «...Вход в сени через дверь на бегуне. С правой стороны пекарня. Дверь на бегуне с крючком и пробоями...»². Такія самыя дзверы нярэд-

ка сустракаліся і ў XIX ст. Аднак у другой палове XIX ст. найбольш распаўсюджанымі становяцца дзверы на кованых завесах з драўлянымі або кованымі клямкамі і замкамі.

Семітычнае значэнне вокнаў і дзвярэй вельмі вялікае. Адрэнасць сімвалікі вокнаў і дзвярэй тлумачыцца, хутчэй за ўсё, тым, што яны знаходзяцца на мяжы жылой і нежылой прасторы. На тэрыторыі Беларусі было распаўсюджана павер'е, што на святы нячыстая сіла можа нашкодзіць людзям. Асабліваю моц, па меркаванні беларусаў, яны набывалі пасля захаду сонца. Таму існавала цэлая сістэма сімвалічных спосабаў ачышчэння. У паўднёва-заходніх раёнах Палесся і на Панёманні над дзвярыма і аконнымі вушкамі крэйдай альбо сажай ад свечкі пісалі пачатковыя літары імён трох каралёў (К + М + В) з крыжыкамі. Адносна значэння гэтага Я. Л. Кахновіч (1907 г. н., жыхарка в. Лядск Шчучынскага раёна) патлумачыла, што такім чынам людзі адганялі нячыстую сілу³.

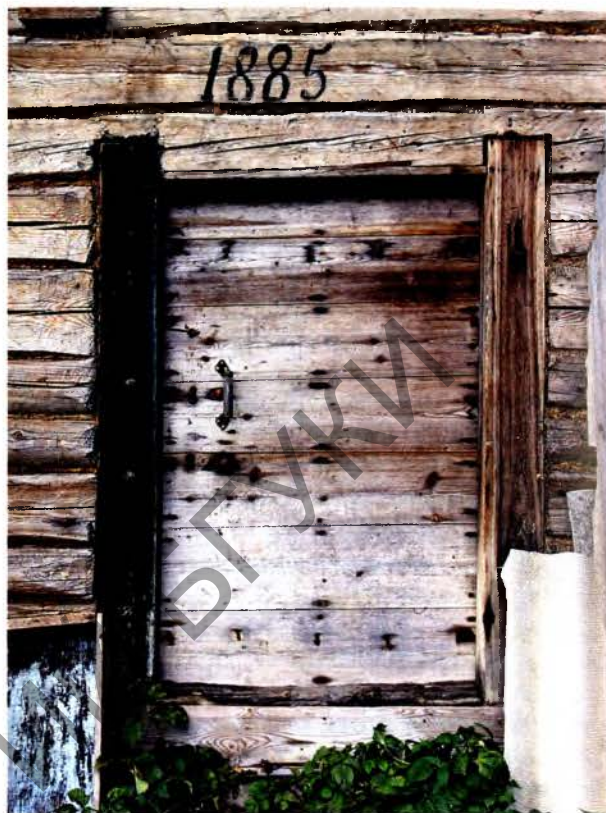
Міфалагізацыя мяжы праяўляецца і ў рытуальных дзеяннях, якія суправаджаюць нараджэнне дзіцяці (адмыканне ўсіх дзвярэй, у тым ліку царскай брамы ў царкве. Пры цяжкіх родах бабка-павітуха шукае шчаслівае месца, водзіць дзеля гэтага пара-

Сербов И. А. Белорусы-сакуны. Гл., 1915. С. 34.
НГАБ. Ф. 694. Воп. 2. Спр. 8263. Арк. 3 адв.

Нароўская А. М. Жыллё ў звычаях і абрадах беларусаў. С. 27.

Дзверы. Любары, Гродзенская вобласць

Дзверы. Вязьня, Вілейскі раён Мінскай вобласці

Фрагмент клямкі. Канец XIX ст.

дзіху па розных месцах хаты, а для аблягчэння родаў адчыняе ўсе дзверы.

Такім чынам, неабходна адзначыць, што нягледзячы на тое, што вокны з'яўляюцца элементамі хаты, яны звязаны з катэгорыяй небяспечнага, вонкавага, варожага чалавеку. Таму яны надзяляюцца зместам, характэрным для аб'ектаў вонкавага святлу. Згодна з этнаграфічнымі матэрыяламі, праз акно адбывалася сімвалічная сувязь са светам намерлых.

Цікавыя звесткі пра вокны можна знайсці ў міфалагічных і фальклорных крыніцах, дзе Сусвет апісваецца пры дапамозе некаторых параметраў дома. Некаторыя валачобныя і іншыя народныя беларускія песні даюць намёк на існаванне ў ранейшыя часы альтэрнатыўнай касмалагічнай версіі: уяўлення свету як дома, які знаходзіцца на «залатой гары» і ў гэтым цераме тры акны:

Залата гара,
А на той гарэ
Церамок стаіць,
А ў тым церамку
Тры ваконцыкі.
Адно ваконца –
Яснае сонца.
Другое ваконца –
Дробныя звёзды,
Трэцяе ваконца –
Ясны месяц.¹

¹ Кабашнікаў К. П. Беларуская вуснапаэтычная творчасць. Мінск, 1988. С. 460.

Гэта мадэль пераклікаецца з уяўленнем беларусаў аб сонцы як акне, праз якое Бог глядзіць на людзей. Матыў «сусвету-хаты» часта сустракаецца ў народных песнях, дзе птушкі будуць царкву (сусвет) з трыма паверхамі (хутчэй за ўсё, падземным, зямным і нябесным светам адпаведна) і трыма акенцамі – сонцам, месяцам і яснай зоркай. Да старажытных уяўленняў адносіцца абагаўленне славянамі нябесных свяцілаў: Сонца, Месяца, зорак, якія ва ўяўленнях чалавека суадносіліся з членамі сям’і. У некаторых калядках гэтыя паралелі спалучаюцца з матывам будавання дома ці царквы, што асэнсоўвалася архаічнай свядомасцю як акт светабудовы. Пры гэтым і сам будынак, і нябесныя свяцілы арыентаваныя паводле каардынатаў «сусветнага дрэва»: у доме ці царкве «тры вярхі», але «чагыры вакны», у якія «зазіраюць» гэтыя свяцілы.

Суадносіны чатырох сцен жылля з чатырма бакамі свету бяспрэчныя. Гэта падцвярджаецца этнаграфічнымі матэрыяламі. «Вокны абавязкова павінны быць на «усход» і на «поўдзень». Рэдка, вельмі рэдка, – піша П. В. Шэйн, – вокны выходзяць на «захад», ды й і то вельмі маленькае» (Мінская губерня)¹.

Моцнай ахоўнай функцыяй валодалі ліштвы вокнаў, якія наборам сімвалаў павінны былі забяспечыць сям’і здароўе, бяспеку ад знешняга не заўжды дабразычлівага свету. На вялікі жаль, большая частка беларускіх вясковых і гарадскіх ліштваў XIX стагоддзя не былі ў свой час вывучаны этнографамі. Таму сучаснаму даследчыку складана абагульніць гэтыя важны матэрыял па самантыцы жылля.

Арнаментальныя кампазіцыі ліштваў можна умоўна падзяліць на некалькі груп. У адну групу ўваходзяць ліштвы з перавагай сонечных знакаў, якія ўяўляюць сабой ахоўную сістэму. Салярны знак мог займаць сярэдняе месца над акном, тамсама магла знаходзіцца кампазіцыя з трох сонцаў, прамяністае ўзыходзячае сонца. Над сонцам па дузе маляваліся «хлябі нябесныя» у выглядзе хвалістых або зігзагападобных ліній.

Другая група кампазіцый на ліштве вылучаецца, па-першае, адсутнасцю небасхілу (карніз роўны, гарызантальны), па-другое, адсутнасцю звязаных з небасхілам «хлябей нябесных». Калі ў першых кампазіцыях ліштвы адчувалася імкненне пера-

Ліштва з салярнымі матывамі. Пакалюбічы, Гомельскі раён Гомельскай вобласці. Фота А. Нікіціна

Франтон з сонейкам. Чаплічы, Лідскі раён Гродзенскай вобласці

Аканіцы. Пакалюбічы, Гомельскі раён Гомельскай вобласці. Фота А. Нікіціна

¹ Шэйн П. В. Материалы для изучения быта и язык., Т. 3. С. 506.

даць чалавекам земляробчую карціну свету (сонца, нябёсы, вада), то ў другой часцей сустракаецца заморфны арнамент (выявы жывёл і птушак). Цікава, што адрозненні ў аздабленні ліштваў маглі сустракацца нават у межах аднаго раёна. Так, напрыклад, у в. Данілевічы Лельчыцкага раёна на каронах ліштваў некалькіх дамоў па баках паўдыска сонца знаходзяцца стылізаваныя птушкі з павернутымі назад галоўмі. У в. Букча ліштвы аздабляюцца лентачнымі матывамі. Карона ліштваў можа быць у выглядзе стылізаваных птушак, якія размешчаны па баках сонечнага дыска. Часам птушкі трансфармуюцца ў пабегі раслін¹. У паўднёвай частцы Лельчыцкага раёна ў многіх вёсках эпизадычна сустракаюцца ліштвы з лебедзямі. Іканаграфія такіх выяў устойлівая: два лебедзі з выцягнутымі шыямі цягнуцца да кубка, які знаходзіцца паміж імі². Перад намі дзве канцэпцыі, якія адлюстроўваюць два розныя погляды ўвасаблення прыроды ў дэкоры ліштваў. Такія простыя кампазіцыі ў выглядзе выяў сонца, неба, нябесных хлябей, жаночых постацей спрыялі ўмацаванню межаў паміж неасвоенай і абжытай прасторай жылля.

Сволак як кульмінацыйны момант рытуалу будаўніцтва

Вялікае значэнне ў будаўніцтве меў сволак (трам), які з'яўляўся асновай канструкцыі верху жылля. З пункта гледжання семіётыкі трам служыў мяжой паміж верхам і нізам, унутраным і вонкавым. Гэта быў кульмінацыйны момант рытуалу будаўніцтва.

У выпадку размяшчэння балак папяроч хаты яны падтрымоўваліся знізу галоўнай балкай (папяроч хаты) – трамам. Гэта канструкцыя адносіцца да старажытных і вядома цяпер толькі па старых будынках. Трам звычайна выходзіў за межы сцяны і дэкаратыўна аздабляўся. Эвалюцыя дэкора на тарцы трама прасочваецца ад самай простага зрэзкі да складаных крывалінейных профіляў з разьбой³. Напрыклад, на Палессі трам на тарцовым фасадзе

дэкарыравалі ў выглядзе завітка ці ўступчатага кранштэйна, які выступаў за межы сцяны на 30–40 см. Трэба адзначыць, што сустракаліся перакрыцці па аднаму ці тром папярочным сволакам, бо, на ўяўленнях беларусаў, парная колькасць бэлек, пакладзеных у адным кірунку, прынясе ў дом няшчасце⁴.

Пры закладцы сволака неабходна было задобрыць цесляроў: «Як стануць класці сволак у хаці, то абгортвалі яго хусткамі ці рушнікамі, каб цёпла ў хаце было; калі пакладуць сволак на месца, то гаспадар клікаў блізкіх суседзяў ці родзічаў і разам з цеслярамі п'е гарэлку»⁵. Быў зафіксаваны і звычай, калі насцілалі столь у новай хаце, то да бруса (маціцы), прывязвалі каравай хлеба і соль, каб жылося больш сытна⁶.

Сволак з'яўляўся падвоенай мяжой: паміж верхам і нізам, а таксама паміж унутраным і вонкавым. Гэта надавала яму ролю асноўнага класіфікатара ўнутранай прасторы жылля. Сволак, як і печ, мог метанімічна азначаць усю пабудову. Яму прыпісвалася значэнне звязуючага пачатку не толькі ў адносінах да канструкцыі дома, але і ў адносінах да сям'і, што жыла ў гэтай хаце.

Асыпанне сволака зернем адносіцца да ліку стандартных рытуальных дзеянняў з агульнай семантыкай багацця і ўрадлівасці. Абвязванне сволака хусткамі, футрам з мэтай забяспечыць цяпло ў хаце яшчэ раз паказвае на эквівалентнаць яго дому, адлюстроўвае агульны прынцып эквівалентнасці часткі цэламу ў народных уяўленнях. Пасля ўстаноўкі сволака і пасля частавання толькі праз дзень пачыналі дабудоўваць дом. Тое, што закладка трама выдзялялася ў часе і існаваў спецыфічны спосаб аглашэння, дазваляе бачыць у гэтым кульмінацыйны момант рытуалу будаўніцтва.

Пераход у новае жыллё

У міфалагічнай сістэме ўяўленняў беларусаў новы дом меў супрацьлеглыя, бінарныя рысы. Ён яшчэ не заняў адпаведнае месца ў станоўчым ці адмоўным радзе ўніверсальнай класіфікацыі, пры дапамозе якой чалавек арыентаваўся ў прасторы. З аднаго боку, новы дом разглядаўся як аб'ект, які яшчэ

¹ Беляева С. С. Домовой декор народного деревянного жилища Лельчицкого района Гомельской области // Традиции и современный стан культуры і мастацтваў: матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф. (г. Мінск, 25–26 крас. 2013 г.). У 5 ч. Мінск, 2013. Ч. 5: Праблемы захавання і папулярызачыі культурнай спадчыны. С. 19.

² Тамсама, С. 20.

³ Сергачев С. А. Белорусское народное зодчество. Минск, 1992. С. 66–67.

⁴ Бондарчик В. К., Браим И. Н., Бураковская Н. И. Полесье. Материальная культура. С. 303.

⁵ Лотман Ю. М. Статты по типологии культуры. Тарту, 1980. Вып. 1. С. 17.

⁶ Байбурын А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. С. 84.

небяспечны для людзей: ён новы, у ім яшчэ ніхто не спаў. З другога боку, дом ужо выдзелены з прыроды. Подобная амбівалентнасць успрыняцця новага жылля характэрна і для іншых народаў¹.

Нейтралізацыі небяспечнай семантыкі неасвоеннага жылля былі прысвечаны спецыяльныя абрады. Перш чым перайсці ў новае жыллё, яго неабходна было выпрабаваць. З гэтай мэтай пускалі пеўня, курыцу альбо кошку і па іх паводзінах меркавалі аб новым доме. Па звестках П. В. Шэйна, «перш чым зайсці ў хату, пускалі пеўня і чакалі, заспявае ці не, калі хутка заспявае, то ў новым доме будуць жыць весела, а калі – не, то наадварот»². Часам у Мінскай губерні разам з пеўнем заносілі дзежку з цестам, якую ставілі на покуці.

У міфалагічным плане засяленне новага дома – гэта аналаг засялення света жывымі істотамі у такой самай паслядоўнасці: жывёлы – людзі. Некаторыя беларускія даныя дазваляюць суаднесці сам працэс перасялення з сяміэтапнай схемай тварэння Сусвету: у першы дзень пускалі на ноч праз акно пеўня ці курыцу, на другую ноч – гуся ці ката, на трэцюю – парася, на чацвёртую – авечку, на пятую – карову, на шостую – каня. Калі ўсе гэтыя жывёлы пераначавалі добра, то запрашалі святара для асвячэння, потым ужо на сёмую ноч пераходзіла ўся сям'я³. Такім чынам, засяленне адбывалася ў парадку ўзрастаючай рытуальнай каштоўнасці: певень (курыца) – кот (кошка) – парася – авечка – карова – конь – чалавек. Як піша даследчык В. У. Іванаў, чатыры найбольш каштоўныя элементы ў пазначанай паслядоўнасці (авечка – карова – конь – чалавек) – былі характэрны не толькі для беларускага жылля, але і звязаны з агульнаіндаеўрапейскай традыцыяй⁴. Цікава, што спіс жывёл, якія засяляюцца перш чым заселіцца чалавек, супадае са спісам жывёл, якія выкарыстоўваліся ў якасці будаўнічай ахвяры. Жывёла, якую заганялі ў дом, выконвала ролю рытуальнага двойніка чалавека, таму што паўсюдна было распаўсюджана павер'е, што хто першы заходзіць у новы дом, той першы і памрэ.

Згодна з архіўнымі матэрыяламі, у шэрагу раёнаў Беларусі пры пераходзе ў новае жыллё трэба было памазаць мёдам усе чатыры куты, каб жыццё ў хаце было салодкім⁵. Улазіны звычайна прымяркоўваліся да поўні. У гэты дзень расчынялі цеста ў старым памяшканні, а пяклі хлеб ужо ў новым, прычым дзежку з цестам пераносілі ў новую пабудову, пакрыўшы яе кажухом, вывернутым футрам наверх⁶.

У Віцебскай губерні, калі першы раз уваходзілі ў новы дом («піраходзіны») праз расчыненыя дзверы кідалі клубок нітак, і трымаючыся за нітку, уся сям'я заходзіла па старшынству ў дом. У некаторых месцах гаспадар уваходзіць у дом па нітцы, а калі астатнія па старшынству возьмуцца за нітку, ён уцягвае іх у хату. Часам замест нітак выкарыстоўвалі пояс ці плеченыя аборы⁷. Тое, што ўваходзяць у дом па старшынству, асацыіруецца з уяўленнямі аб смерці: першы, хто ўваходзіць той першы і выходзіць. З іншага боку, сама прастора жылля атрымоўвае іншае міфалагічнае асэнсаванне.

Пры перасяленні ў новы дом асабліва ўвага надавалася перанясенню «долі» папярэдняя, старога жылля ў новае. У першую чаргу пераносіліся такія культурныя сімвалы, як абразы, гаршчок з вуголлем і хлеб. Звычайна першым ішоў гаспадар, які нёс гаршчок з вуголлем. Ён абыходзіў з ім уздоўж сцен, спыняючыся ў кожным куце, і ставіў гаршчок на прыпечак.

Запаўненне ўнутранай прасторы новага дома – аналаг запаўнення свету рэчамі пасля яго стварэння. Першымі ўносяцца рэчы, якія маюць найвышэйшы культурны статус: хатні агонь, хлеб, соль, дзяжа з цестам, абразы⁸. Поўны набор рытуальна абавязковых рэчаў уключаў у сябе як культурныя, так і «прыродныя» сімвалы. Да іх ліку адносяцца гняздо ластаўкі ці бусла, часнок, палын, крапіва, асвячоныя галінкі вярбы. Большасць з культурных сімвалаў захоўваліся на покуці, якая асвойвалася першай, прычым усе прадметы ў гэтую частку прыносіў сам гаспадар, бо галава сям'і фактычна выконваў функцыю жраца. Тое, што рабіў жрэц у храме у агульнаплемянным маштабе, тое рабіў гаспадар у межах сваёй сям'і⁹. Пры гэтым пры перасяленні

¹ Байбурын А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. С. 104.

² Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка... Т. 3.

³ Бобровский П. Материалы для географии и статистики России. Гродненская губерния. СПб., 1863. Ч. 1. С. 825; Крачковский Ю. Быт западнорусского селянина. С. 203.

⁴ Иванов Вяч. Вс. О последовательности животных в обрядовых фольклорных текстах // Проблемы славянской этнографии. Л., 1979. С. 151.

⁵ АІМЭФ. Ф. 7. Воп. 1. Спр. 889. Арк. 129.

⁶ Романов Е. Р. Белорусский сборник. Вып. 8. С. 314–315.

⁷ Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 138.

⁸ Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка... Т. 3. С. 334–335.

⁹ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. С. 467.

нельга было нічога пераблытаць. Так, на Віцебшчы не лічылася, што жыццё у новай хаце складзецца ўдала, калі ў дзень пераходзін, рэчы і жывёлы размяшчаліся ў тое месца, будынак, якія прызначаліся першапачаткова для іх, а не, напрыклад, свінні – ў аўчарню, каровы – ў канюшню, сена – ў хату і г. д. «Недагляд, – пісаў М. Я. Нікіфароўскі, – вядзе да страты прадметаў. Напрыклад, калі сена будзе пакладзена ў клець, то і сена будзе мала, і хлеба»¹.

Вобразам долі, якая пераносілася пры перасяленні ў новую хату, магла служыць і ежа: гаспадыня апошні раз затаплівала печ у старой хаце, варыла кашу, заварочвала гаршчок у чысты ручнік, кланялася ў чатыры бакі і казала: «Гаспадар-бацька, з жаною, з малымі дзецьмі, ідзі ў новы зруб, ідзі ў новую хату да старой скаціны, да старых людзей». Пасля гэтага печка гасілася, а гаршчок з кашай пераносіўся ў новую хату, там запальвалі агонь у новай печцы і даварвалі кашу. Звяртае на сябе ўвагу спалучэнне «новы зруб», «новы дом» альбо «новая хата» і «старая скацінушка», «старыя людзі». Яшчэ больш цікавым з'яўляецца даварванне кашы ў новай печцы, гэта арганічна звязана з агульнай семантыкай асваення, ператварэння не зусім гатовага ў гатовае, культурнае.

Гаспадыня ажыўляла таксама другую частку дома – пячны кут і саму печ. Пры развядзенні агня ў новай печцы, гаспадыня брала хлебную лапату, рабіла ёю над вусцем печкі знак крыжа і казала: «Госпадзі, памажы ў добры час у новай печкі тапіць». Паўтарала гэта тройчы і ставіла ў печ новы гаршчок на агонь. Калі гаршчок ад агня не трэсне, то печка зроблена добра, а калі дасць трэшчыну, то печку перакладвалі ізноў. Першы раз у печы трэба было тапіць толькі дравамі і ні ў якім разе саломая, нічога ў ёй не варылі, але ж калі перагаралі дровы, саджалі ў печку некалькі хлябоў (прычым няцотную колькасць – цотную колькасць хлябоў дасведчаная гаспадыня ніколі не пасадзіць у печ). У адзін з хлябоў утыкалі неперагарэлы вугольчык. Калі гэты вугольчык, пасля таго як выпекуцца хлябы, будзе перагарэлым і нават ператворыцца ў попел, то гаспадары хаты будуць мець удачу, шчасце, а калі вугаль не перагарыць, то ў гэтую хату лепш і не ўваходзіць жыць. Такім чынам, актуалізуецца ідэя ператварэння незавершанага ў завершанае.

¹ Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 141.

Абавязкова запрашалі дамавіка, пры гэтым гаспадар прыходзіў уначы ў старую хату, кланяўся на ўсе чатыры бакі і запрашаў дамавіка перайсці жыць у новую хату. У новым доме каля печкі альбо на гарышчы яму ставілася частаванне – малако і хлеб. Зафіксавана, што з пераходам у новую хату ў старым доме вымяталі смецце і выкідвалі яго, каб не пакінуць долі ў старой хаце.

Сваеасаблівым сімвалам «сваёй», асвоенай прасторы з'яўляўся вобраз хатніка (дамавіка), які апекаваў жыллё, у якім увасоблены ўяўленне аб лёсе, шчасці, багацці. Менавіта гэтым тлумачацца тыя абставіны, што ў абрадах перахода ў новы дом такое істотнае месца адводзілася «перасяленню» хатніка. Вобраз хатніка сустракаўся ў некалькіх разнавіднасцях: 1) у выглядзе гаспадара хаты; 2) маленькага дзядка; 3) у выглядзе кудлатай сабакі. Падрабязны апісанні дамавіка даюцца ў этнаграфічных працах Е. Раманава, М. Я. Нікіфароўскага, П. Дземідовіча і інш. Беларусы не толькі ўяўлялі сабе дамавіка ў вобразе змяі, але нават і па паходжанні лічылі яго амаль што змяёю... Дамавіка можна бачыць яшчэ і ў Вялікі чацвер: для гэтага трэба толькі ў царкве на вячэрнім набажэнстве ўзяць запаленую свечку і ісці з ёю дадому, беражліва ахоўваючы, каб вецер не затушыў яе. А ўжо дома з гэтай свечкай трэба падняцца на гарышча, і там абавязкова будзе ляжаць дамавік у вобразе голага чалавека. Месца жыхарства яго ў доме вызначаецца па-рознаму: на печы, пад печкаю, пад падлогаю, у хлявах і іншых забудовах, дзе размяшчаецца скаціна. Пры апякунстве дамавіка ў доме ўсё ідзе спраўней; у адваротным выпадку ён стараецца шкодзіць гаспадару: уначы б'е посуд, кідае качэргі, нават спрабуе душыць гаспадара, калі той спіць; у доме ўсё не ладзіцца і, галоўным чынам, не вядзецца скаціна.

Пераход у новы дом завяршаўся рытуальнай вячэрай на покуці. У аснове такой вячэры былі асноўныя матывы рытуалу: 1) збіранне (членаў сям'і, прадуктаў харчавання, хатняга посуду); 2) прыгатаванне цэлага з асобных кампанентаў (хлеба ці кашы з зерня); 3) раздзел цэлага і размеркаванне паміж удзельнікамі абрада (надзяленне кожнага часткай агульнай долі сям'і, якая перайшла ў новы дом і тым

² Демидович П. Из области верований и сказаний белорусов // Этнографическое обозрение. 1896. Кн. 28. № 1–3. С. 118–119; Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 48–53; Богданович А. Е. Пережитки древнего мирозерцания белорусов. С. 66–67.

самым змяніла сваю папярэднюю долю). Гаршчок з-пад кашы часта разбівалі і закопвалі на покуці – гэта яшчэ адзін вобраз ахвяры.

Пасля пераходзін адбывалася наваселле, на якое запрашалі сваякоў. Госці абавязкова ішлі ў госці разам з хлебам і соллю. На Беларусі поўным «піраходзінам» у новы дом папярэднічае «асвяшчэнне» яго, дзеля гэтага запрашалі святара. Прычым усялякае дзеянне ў рухах святара – «кыпаніна» ў трэбніку, вяртанне дахаты за як быццам бы забытай нейкай рэччу, аглядка назад са двара, вуліцы – прарочылі дому і сям’і толькі добрае – здароўе, шчасце, багацце¹. Асаблівае значэнне надавалася першаму наведвальніку хаты, яго прыход сімвалізаваў канец старога і пачатак новага перыяда жыцця. На наступны дзень пасля пераходзін імкнуліся пазваць добразычлівага суседа, пачаставаць яго як мага

лепш. Дом лічыўся цалкам асвоеным пасля вяселля ці пахавання.

Такім чынам, жыллё – адзін з сімвалаў культуры, з якім суадносяцца найважнейшыя характарыстыкі жыцця чалавека. Адпаведна міфалагічнай мадэлі любое грамадства імкнецца знаходзіцца на тэрыторыі асвоенай і арганізаванай прасторы. Жыллё з’яўляецца адным з архетыпічных вобразаў у свядомасці чалавека, які дае нам ідэальныя ўяўленні аб Сусвеце і найбольш значных цыклах жыцця. Жыллё стваралася па правілах Сусвету. На працягу ўсяго шляху будаўніцтва чалавек асэнсоўваў і пераўтвараў «чужое» ў «сваё», «нечалавечае» ў «чалавечае», адбывалася асвяшчэнне выдзеленай прасторы. Уводзілася сістэма абмежаванняў пры будаўніцтве жылля. Будаўнічы матэрыял, месца і час падлягалі сімвалічным класіфікацыям. Выкананне ўсіх правіл будаўніцтва з’яўлялася залогам дабрабыту сям’і ў будучым доме.

¹ Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья... С. 138.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУИМ